

ZOMBORY MÁTÉ

Hidegháborús státuszversengés

A Magyar Népköztársaság és a háborús bűnperek második hulláma*

A múlthoz fűződő társadalmi viszony normáinak történetét taglaló munkák jellemzően „egyoldalúak”, azaz nem veszik figyelembe a hidegháború jelentőségét.¹ Ha foglalkoznak is Kelet-Európával, a nyugati világ fejleményeiből indulnak ki:² a bevett megfogalmazás szerint a szocialista társadalmakban „elfojtották”, „marginalizálták”, „tabusították” a holokauszt emlékeztét.³ Normatív és teleologikus kiindulópontjából fakadóan ez a

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatta PD 115736 sz. kutatás részeként készült. A kutatáshoz nyújtott segítséget köszönöm a következőknek: Ruth Bettina Birn, Gárdos Judit, Raluca Grosescu, Kónya Judit, Laure Neumayer, Jasmin Söhner, Johann Zilien.

¹ Az általam is alkalmazott történeti és szociológiai megközelítés egyik legfontosabb szerzője, Jeffrey Alexander bevallottan a hidegháborús nyugati világ, főleg az USA történései alapján alakítja ki „kulturális trauma”-elméletét. Jeffrey C. ALEXANDER: Holokauszt és trauma: morális univerzalizmus Nyugaton. In: Szász Anna Lujza–ZOMBORY Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztettörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 2014. 66–148. Lásd még Daniel LEVY–Natan SZNAIDER: Határtalan emlékezés. A holokauszt és a kozmopolita emlékezet kialakulása. In: Szász Anna Lujza–ZOMBORY Máté (szerk.): I. m. 148–167.

² Lásd mindenekelőtt Herf klasszikus munkáját: Jeffrey HERF: *Divided memory: the Nazi past in the two Germanys*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1997. Ugyanebben az időszakban Fulbrook jóval kiegyensúlyozottabb képet nyújtott a két Németország nácizmushoz fűződő viszonyáról, bár az állítólagos keleti „közömbösséget” a nyugati érzékenyég hiányaként definiálta: Mary FULBROOK: *German National Identity after the Holocaust*. Polity Press, Cambridge, 1999. 77.

³ A magyar történelemre vonatkozóan lásd mindenekelőtt Randolph L. BRAHAM: The Assault on the Historical Memory of the Holocaust In: Randolph L. BRAHAM–András KOVACS: *The Holocaust in Hungary: Seventy Years Later*,

diagnózis csak az elvárt, nyugati történeti fejlődés hiányát képes megállapítani ahelyett, hogy saját jogán venné tekintetbe a kelet-európai fejleményeket a világháború morális utóéletében. Érdekes, hogy míg a dekolonizációval összefüggésben az emlékezettörténet nyugatcentrikussága jó ideje megkérdőjeleződött,⁴ a desztalinizációval kapcsolatban ez a mai napig várat magára.

Ha egyfajta weberi megértő történeti szociológia révén a korabeli szereplők által tulajdonított szubjektív értelmet és az ennek megfelelő társadalmi cselekvés mögötti normákat tárjuk fel, a keleti blokkban végbement társadalmi folyamatok egy sajátos viszonyrendszer részeként tűnnek fel. Ebben a perspektívában a hidegháborús megosztottság a nyugati világban végbement emlékezettörténetet legalább annyira meghatározza, mint a legtöbbször antifasiszta propagandaként vagy manipulációként számontartott keleti fejleményeket.

A hidegháborús viszonyrendszert a kelet–nyugati viszony uralta, amelyet 1953-ig a harmadik világháború elkerülhetlenségébe vetett hit és az „irracionális mértékű kölcsönös gyanakvás” jellemzett. Az 1953 utáni időszakban azonban versengés és koegzisztencia folyamatos és párhuzamos jelenléte alakította a nemzetközi politikát.⁵ A Szovjetunió által 1953-tól emlegetett, majd az 1956-os XX. kongresszussal doktrínává nyilvánított „békés egymás mellett élés”, ha a békét nem is hozta el, a felek „kényszerű együttélésének” elfogadásán alapult. Kölcsönösen elfogadták a másik „befolyási övezetét”, azaz nem

Budapest–New York, 2016. 261–311., illetve GYÁNI Gábor: A holokauszt magyar emlékezete. In: Uő: *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram, Budapest, 2016. 186–199. A tabusítástézisből indul ki Bohus Kata is, aki az Eichmann-perrel foglalkozó sajtóanyagot olyan holokausztról szóló beszédként értelmezi, amely az antifasiszta (pártállami) tiltás ellenére jött létre. Kata BOHUS: Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann. *Hungarian Historical Review*, 2015/3. 737–772.

⁴ Michael ROTHBERG: *Multidirectional memory: remembering the Holocaust in the age of decolonization*. Stanford University Press, Stanford, 2009; Michael ROTHBERG: Gázától Varsóig. A többirányú emlékezet feltérképezése. In: SZÁSZ Anna Lujza–ZOMBORY Máté (szerk.): I. m. 236–261.

⁵ Békés Csaba: *Magyarország, a Szovjet Blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2012. 17.

vonták kétségbe egymás létjogosultságát. Ez megteremtette a versengés feltételeit, amelyben a felek nem egymás létét, hanem hitelességét kérdőjelezzik meg. Mindez igaz a hidegháború „laboratóriumának” tekinthető németkérdés esetében is.⁶ A másik létének el nem ismerésén és a kizárólagos össznémet képviselőtért folytatott törekvéseken alapuló német–német viszony alapvetően megváltozott az ötvenes évek második felére.⁷ 1955-ben az NSZK és a Szovjetunió felvette a diplomáciai kapcsolatot, és a SZU jogi szuverenitást biztosított az NDK-nak. A két német állam percepciója egyre inkább geopolitikai realitássá vált, a német–német háborús viszonyt a versengés váltotta fel.

Ahogy a fegyverkezési verseny – amelyben a nagyobb pusztító potenciál nagyobb presztízzsel járt – nagyszerűen példázza, a hidegháborús versengés morális jelenség volt. A kelet–nyugati státuszversengés egyik szimbolikus tőkéje a fasizmus, a durkheimi értelemben vett Gonosz emblémája volt.⁸ A fasizmus elleni küzdelem presztízzsel járt: akár a saját tettek felértékelése, akár – és ez volt a gyakoribb – a másik tetteinek leértékelése révén (a fasizmus vádjával szembeni tétlenség státuszesséssel járt). E kétosztatú morális ökonómia⁹ az időbeliség sajátos szerkezetével jellemezhető: a nyugati tömb szereplői a fasizmus problémáját (saját) múltként, azaz emlékezetként, a keleti tömb szereplői (a másikat érintő) jelenként tétéleztek. Nem véletlen, hogy a szocialista országok kezdeményezték a háborús és emberiségellenes bűnök elévülhetetlenségének nemzetközi elismerését,¹⁰ amelynek eredményeként az ENSZ 1968-ban határozatot fogadott el a kérdésben. A keleti kezdeményezést a harmadik

⁶ Nicolas LEWKOWICZ: *The German question and the origins of the Cold War*. IPOC, Milan, 2008.

⁷ William Glenn GRAY: *Germany's cold war: the global campaign to isolate East Germany, 1949–1969*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2003.

⁸ Vö. Jeffrey C. ALEXANDER: I. m.

⁹ Didier FASSIN: Les économies morales revisitées. [A morális ökonómiák újragondolva] *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 2009/6. 1237–1266.

¹⁰ Raluca GROSESCU: State Socialist Endeavors for the Non-Applicability to Statutory Limitations to International Crimes. Historical Roots and Present Implications. *Journal of the History of International Law*, 2019. (Megjelenés alatt.)

világ országainak támogatásával fogadták el, a Nyugat nemmel szavazott, illetve tartózkodott.¹¹ A háborús bűnök kérdésében mindez a keleti kriminalizáló és a szembenálló, nyugati moralizáló (dekriminalizáló) stratégiában valósult meg. A hidegháborús megosztottságot középpontba helyező relacionális szemléletben tehát a háborús múlthoz fűződő társadalmi viszony kelet–nyugati különbségeit az endogén tényezők helyett a hidegháborús státuszversengésben egymásra adott kölcsönös reakciók magyarázzák.

A világháborús antifasiszta konszenzust a negyvenes évek végére végzetesen kikezdte a német megosztottság és Izrael állam léte. Az NSZK fokozatosan integrálódott a nyugati szövetségi rendszerbe, ami nemcsak az újrafegyverkezéssel és a NATO-tagsággal járt együtt, hanem egy sor, a múlthoz fűződő viszonyt érintő kérdés újraértékelésével. A közélet náciaktól való megtisztítása lekerült az amerikai napirendről, és átadta helyét a múltat hátrahagyni igyekvő adenaueri politikának, amely sikerrel célozta meg a „náciatlanítás áldozatainak” társadalmi integrációját, illetve az elítéltek, eljárás alatt lévők amnesztiáját.¹² Az ötvenes évek végére a Harmadik Birodalomban kompromittálódott tömegek nyerték vissza szabadságukat, hivatalviselési jogukat, nyugdíjjogosultságukat. Számosan visszatértek kormányzati pozíciókba is.¹³ A keletnémet politika mindezeket a

¹¹ Robert H. MILLER: The Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes Against Humanity. *The American Journal of International Law*, 1971/3. 476–501.

¹² Norbert FREI: *Adenauer's Germany and the Nazi Past: The Politics of Amnesty and Integration*. Columbia University Press, New York, 2002.

¹³ Így például a Szövetségi Igazságügy-minisztériumban, bár az összlétszám egészében véve is nőtt, az ötvenes évek második feléig a volt náci párttagok és SA-tagok száma folyamatosan emelkedett. Az 1945 és 1973 között vezető pozícióban lévő 170 jogász közül 90 korábban az NSDAP, 34 az SA tagja volt. Ezek az adatok abból az átfogó vizsgálatból származnak, amelyet az akkori német igazságügyi miniszter által 2012-ben kinevezett tudományos bizottság végzett el. 2010 után hasonló vizsgálat készült többek között a Külügyi Hivatalról, az Alkotmányvédelmi Hivatalról vagy a Szövetségi Bűnügyi Hivatalról is. Manfred GÖRTEMAKER–Christoph SAFFERLING: *Die Akte Rosenberg – Das Bundesministerium der Justiz und die NS-Zeit*. Forrás: bmjv.de/geschichte (Letöltve: 2019. 05. 02.). 2016-ban a német szövetségi kormány bejelentette, hogy 2020-ig átvilágítják az 1945 utáni szövetségi kancelláriát is.

fejleményeket sokszor a „baráti országokkal” összehangolt kampányok révén vehemensen támadta: az újrafegyverkezést és a NATO-tagságot német militarizmusként és revansizmusként, az integrációs és amnesztiapolitikát pedig újfasizmusként. A „német imperializmus újjászületése” elleni ideológiai támadások alapja tehát a múltbeli náci és a korabeli nyugatnémet politika időbeli azonosítása volt. Az NSZK a maga részéről egyszerűen kommunista propagandának minősítette a vádakát, esetleg hangsúlyozta, hogy a náci múltat érintő alapos vizsgálatok lezajlottak, ideje hátrahagyni a múltat. Holott a képlet közel sem volt ennyire egyszerű. Adenauer nem náci politikát folytatott, ugyanakkor a keleti kampányok sem kizárólag koholt vádaskodások voltak.¹⁴ A két ország, tágabban a két tömb közötti „retorikai fegyverkezés” a hidegháborús státuszversengés velejárója volt, amely a másikat az állítások horderejét tekintve is mindig fölül akarta múlni.

A két német állam antagonisztikus ellentéte tükröződött az Izraelhez fűződő viszonyban is. Az izraeli külpolitika az ötvenes évek elejétől egyre inkább nyugati orientációt követett, az NDK pedig előbb a szovjet anticionizmus, majd az arab világ felé való kényszerű nyitás folytán az „ellentétes” oldalra került. Ugyanakkor az NSZK és Izrael viszonya korántsem volt mentes a feszültségektől. Az NSZK a nyugati szövetségi rendszerbe való belépés egyik feltételeként 1952-ben kártérítési megállapodást kötött a fiatal közel-keleti állammal,¹⁵ ami alapján izraeli kereskedelmi képviselőt létesült Kölnben; ugyanakkor ódzkodott az Izraelhez fűződő formális kapcsolatoktól az arab államok válaszreakcióitól, esősorban az NDK elismerésétől tartva. A két ország között 1965-ig nem volt diplomáciai kapcsolat. Izraelben

Forrás: <https://www.thelocal.de/20161126/berlin-to-probe-nazi-ties-to-post-war-government> (Letöltve: 2019. 05. 02.)

¹⁴ Talán a leghíresebb keletnémet leleplező kiadvány, melyet a potsdami konferencia huszadik évfordulójára jelentettek meg, a *Barna könyv* volt, amely 1800 jelentős, a politikában, a hadseregben, a tudományban, a jogban, a közgazdaságban stb. pozícióban lévő nyugatnémet személyről mutatta ki, hogy 1945 előtt is pozíciót töltött be. A könyv 2002-es újrakiadását recenzáló történész, Götz Aly a valótlán adatok arányát egy százalékon alulinak találta (*Süddeutsche Zeitung*, 2002. augusztus 9.).

¹⁵ Jeffrey HERF: I. m. 287.

a nyugatnémet állammal való együttműködés rendkívül heves vitákat váltott ki, az 1959-ben megkötött második fegyverkezési egyezmény például politikai válsághoz és a kormány lemondásához vezetett. Izraelben a múltból fakadó morális elkötelezettség és a reálpolitika elvei feszültek egymásnak. Utóbbi képviselőjében Ben Gurion miniszterelnök a zsidó nemzetépítés elsődlegességére és a „másik Németországra” hivatkozott, figyelmen kívül hagyva a külügyi delegátusok jelentéseit, amelyek a volt nácik és háborús bűnösök átható jelenlétére figyelmeztettek a nyugatnémet hivatalokban és közéletben.¹⁶ Az NSZK és Izrael közötti feszültségeket felülírta a hidegháborús dinamika, és a két ország egyre szorosabb gazdasági és katonai együttműködést alakított ki.

A perek második hulláma

A nyugatnémet múltpolitika következtében az ötvenes években a náci bűnösök büntetőjogi felelősségre vonása fokozatosan elvesztette legitimitását. Bár a Szociáldemokrata Pártban megszólaltak kritikus hangok, a közhangulat az volt, hogy a megszálló hatalmak által a németekre kényszerített politikai tisztogatás csúfos kudarcot vallott, igazságtalan volt, és ezért minél hamarabb be kell fejezni.¹⁷ Ennek megfelelően a náci büntettek miatt indított eljárások száma az NSZK megalakulásával radikálisan lecsökkent: 1949-ben az előző évihez képest ötödével esett vissza (3346), 1950-ben pedig ennek majdnem a felére (1951). 1954-ig tovább csökkent az újonnan indított eljárások száma (162), majd lassú növekedésnek indult, míg 1959–1960-ban újra megugrott (1075, illetve 1326 eljárás).¹⁸

Mivel a nácitlanítás az NSZK-ban a német jogállamiság megsértéseként értelmeződött, a nyugatnémet jogrend nem vette át

¹⁶ Roni STAUBER: „Realpolitik” and the Burden of the past: Israeli Diplomacy and the „Other Germany”. *Israel Studies*, 2003/3. 100–122.

¹⁷ Norbert FREI: I. m.

¹⁸ Andreas EICHMÜLLER: Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen Durch Westdeutsche Justizbehörden Seit 1945. Eine Zahlenbilanz. *Vierteljahrshefte Für Zeitgeschichte*, 2008/4. 626.

annak jogi normáit, legelsősorban is az emberiség elleni bűn kategóriáját, bár a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) működése alatt a német bíróságok alkalmazták azt. Ez azt jelenti, hogy a náciizmussal kapcsolatba hozható bűnökről az NSZK-ban az 1871-es Btk. alapján ítélték meg. Mivel a nyugatnémet jogrend lényegében alkalmatlan volt erre a feladatra, a tényleges felelősséget viselő elkövetőkre („íróasztal-gyilkosokra”) legfeljebb bűnrészességet tudtak bizonyítani, és gyilkosságért csak azokat ítélték el, akik a feladatteljesítésen túlmenően rendkívüli kegyetlenséggel, saját kezűleg követtek el atrocitásokat.¹⁹ A náci múlttal kapcsolatos „döbbenetes enyhe” ítéletekhez²⁰ a jogelveken túl a jogi társadalmi környezet is jelentősen hozzájárult. Az ítéleteket ugyanis sok esetben olyanok hozták, akik tágabb vagy progresszívebb értelmezés esetén maguk is perelhetők lettek volna.²¹

Mindezek fényében jogosan merül fel a kérdés, hogy valójában mi vezetett ahhoz a fordulathoz, amellyel beindult a háborús bűnperek második hulláma az NSZK-ban. Ezt általában 1958-hoz kötik, ekkor alakult meg Ludwigsburgban az Országos Igazságügyi Szervezetek Nemzetiszocialista Bűnöket Kivizsgáló Központi Hivatala (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen), amelyet az ügyészi nyomozás összehangolására hoztak létre. Az új szervezet a „náci perek második hullámának motorja” lett:²² fennállásának első évében 400 új esetet nyitott meg, a hatvanas évek

¹⁹ Rebecca WITTMANN: *Tainted Law. The West German Judiciary and the Prosecution of Nazi War Criminals*. In: Patricia HEBERER–Jürgen MATTHÄUS (eds.): *Atrocities on trial: historical perspectives on the politics of prosecuting war crimes*. University of Nebraska Press–United States Holocaust Museum, Lincoln, 2008. 211–229.

²⁰ Annette WEINKE: *Between Demonization and Normalization: Continuity and Change in German Perceptions of the Holocaust as Treated in Post-War Trials*. In: David BANKIER–Dan MICHMAN (eds.): *Holocaust and Justice: Representation and Historiography of the Holocaust in Post-War Trials*. Berghahn Books–Yad Vashem, New York–Jerusalem, 2010. 195–215.

²¹ Vesztfália államban például 1949-ben a bírósági tisztviselők 93%-a, a bajor bírónak pedig 81%-a volt korábban a náci párt tagja. Rebecca WITTMANN: I. m. 212.

²² Annette WEINKE: I. m. 207.

közepéig több mint 6000-et. Nem véletlen tehát, hogy sokan megalakulásához kötik a náci múlthoz fűződő nyugatnémet viszony fordulópontját. Ugyanakkor érdemes árnyalni a képet. A Zentrale Stelle ügyészei csupán az előzetes nyomozómunkát végezték, az ügyeket átadták az illetékes tartományi igazságügyi hivataloknak, azonban arra nem volt ráhatásuk, hogy azokban indul-e peres eljárás vagy sem. Valójában a több ezer kinyomozott ügyben csak néhány száz esetben született bírósági ítélet.²³ Ezenkívül a központi nyomozóhivatal a Németországon és a háborús műveleteken kívül elkövetett bűntettek felderítésére alakult, és az 1960-as évek közepéig működésének középpontjában a „keleti területek” álltak. Végül lényeges, hogy működése a háborús és a náci bűn fogalmai közötti különbségtevést érvényesítette, és csak az utóbbiban vizsgálódott.²⁴

A második hullám fordulójaként szokás számontartani az Ulmban 1958-ban rendezett tárgyalást is, amelyen az egyik Einsatzkommando tíz tagját ítélték el az 1941-ben Litvániában elkövetett atrocitásokért.²⁵ A Zentrale Stelle felállítása e per közvetlen következménye volt, első igazgatója az az Erwin Schüle lett, aki az ulmi eljárás vezető ügyészeként tevékenykedett. Az ulmi per áttörést hozott a háborús bűnök elleni nyomozásban. Schüle az egyetlen vádlott helyett a teljes bűnkomplexumra koncentrált, aminek következtében a vádlottak száma egyről tízre emelkedett; a nyomozást történeti megalapozottságúvá tette, új típusú bizonyítékokat vezetett be (archív anyagok, áldozati tanúvallomások, közvetlen nyomozói kihallgatás az érin-

²³ Az évente kiszabott ítéletek száma nem követi az eljárások számának alakulását. Hiába indult közel 4000 új eljárás 1962-ig, az ítéletek száma 1958 és 1974 között 12 és 67 között ingadozik. Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy az eljárásokat egyre inkább állami hivatalok és nem magánszemélyek kezdeményezték, illetve egyre összetettebb nyomozásokat folytattak. Andreas EICHMÜLLER: I. m. 626.

²⁴ Jasmin SÖHNER: The closed legal discussion on German anti-partisan warfare in the Soviet Union: personal experiences, specificity of place and hierarchy of victims. Előadás a *World War 2 Crimes on Trial – the second wave (1958–1970)* című műhelykonferencián, MTA TK, 2018. március 2.

²⁵ Patrick TOBIN: *Crossroads at Ulm: Postwar West Germany and the 1958 Ulm Einsatzkommando Trial*. Dissertation. Chapel Hill, 2013.

tett helyi hatóságokat kikerülve), és bevonta a nyomozásba a náci bűnperekben érdekelt társadalmi mozgalmakat is.

Az ulmi tárgyalás emlékeztörténeti jelentősége abban rejlik, hogy fórumot hozott létre a háborús bűnök miatti felelősségre vonásban érdekelt szakmai körök és a nemzetközi aktivista hálózatok között.²⁶ Nem a náci múlttal kapcsolatos nyugatnémet közhangulatot, hanem a jogi szakma hozzáállását változtatta meg. A Zentrale Stellét az ulmi perben érintett állami és helyi ügyészek indítványozták, hogy racionalizálhassák az eljárásokat (például a párhuzamosságok kiiktatásával). A szövetségi kormányzat hozzáállását jól szemlélteti, hogy az ulmi eljárást semmilyen módon nem segítette, az csupán – végül elegendőnek bizonyuló – tartományi támogatást kapott. Az NSZK vezetése abba sem ment bele, hogy az új nyomozó hatóság szervezeteleg a szövetségi főállamügyész alá tartozzon, ebben az esetben ugyanis a kérdés vitatémává vált volna a szövetségi parlamentben, amit igyekezett elkerülni. Végül a szövetségi kormányzat nem gátolta a központi nyomozó hivatal megalakítását, ha az tartományi szinten állami forrásokból működik: az állami igazságügyi miniszterek által támogatott intézményt megghiúsítani presztízsveszteség lett volna, ugyanakkor a Zentrale Stelle léte hathatós érvet biztosított a nemzetközi porondon a náci múlttal való büntetőjogi leszámolás igazolására.

Eichmann egykori SS-Obersturmbannführer 1960-as elfogása, majd bíróság elé állítása a háborús bűnpereket a hidegháborús státuszversengés nemzetközi tárgyává, illetve eszközévé tette.²⁷ Letartóztatási hullám indult, évek óta akadozó büntető-eljárások vettek új lendületet. A rendkívül összetett erőterben alakuló ügy (Eichmann elrablása Argentínából, a per előkészítése, maga a tárgyalás, majd a vádlott kivégzése) nemcsak a nemzetközi viszonyokat kavarta fel, hanem a második világháborús mesternarratívát is átalakította azzal, hogy az antifasiszta küzdelem helyett a zsidó népiirtást helyezte a középpontba.

²⁶ Uo.

²⁷ Az Eichmann-per emlékeztörténeti jelentőségéről lásd David CESARANI (ed.): *After Eichmann: Collective Memory and Holocaust since 1961*. Routledge, London–New York, 2005.

A vádat a zsidó nép nevében fellépő Izrael képviselte, és maga a vád is elsősorban a zsidó nép ellen elkövetett bűn volt, amit az 1950-ben elfogadott, a náci és segítőitársaik megbüntetéséről szóló törvény alapján emeltek.²⁸

Izraeli szempontból a per alakulását számos tényező befolyásolta,²⁹ melyek közül a változó kormányzati szándékon és a résztvevők személyes elhivatottságán kívül a bizonyítékok előállításának sajátosságai a leglényegesebbek. Mivel eredeti levéltári anyagok nem voltak Izraelben, létfontosságú volt az érintett országokkal való együttműködés, azonban a keleti blokk, ahol a vád tárgyát képező események túlnyomó része történt, hivatalosan nem működött együtt.³⁰ Ellenben az Izraelben letelepedett túlélő áldozatok elérhetőek voltak, sőt, nyomást gyakoroltak a részvételükért. A tárgyalás hatókörének kérdése folyamatos belpolitikai küzdelmek tárgya volt. Míg a politikai rendőrség nyomozást végző 6-os ügyosztálya a megszokott módon a vádlott tetteire összpontosított, addig Ben Gurion miniszterelnök hatalma teljes súlyát latba vetette a tárgyalás hatókörének kiszélesítéséért, hogy az a teljes holokauszt drámáját jelenítse meg. Ez pedig Eichmann jelentőségének felnagyításával járt.³¹

Bár a háborús antifasiszta narratívát alapvetően írta felül az Eichmann feletti ítélezés iránti izraeli igénybejelentés, „a

²⁸ A törvény egyrészt adoptálta a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék alapokmánya 6. cikkelyének „háborús bűn”, „emberiség elleni bűn” kategóriáit, illetve az ítéletében alkalmazott „bűnös szervezet” kategóriát, másrészt újként vezette be a „zsidó nép elleni büntett” fogalmát. Az Eichmann elleni vádirat első 4 pontja a zsidó nép elleni büntetteket nevez meg, az 5–7. pontja a zsidók ellen elkövetett emberiség elleni büntettet, a 8. pontja háborús büntettet, 9–12. pontja egyéb népek és csoportok (lengyel, szlovén, cigány népek és gyermekek) ellen elkövetett emberiség elleni büntetteket, végül 13–15. pontja a háborús főbűnösök nürnbergi ítéletének megfelelően ellenséges szervezetben való tagságot (SS, SD, Gestapo).

²⁹ Hanna YABLONKA: *The State of Israel vs. Adolf Eichmann*. Schocken Books, New York, 2004.

³⁰ Mindezek fényében különösen meglepő, hogy az izraeli hatóságok nem vették fel a kapcsolatot a ludwigsburgi központi nyomozóhatósággal, amely teljesebb, pontosabb és a bizonyítékoknak jobban megfelelő képet tudott volna nyújtani Eichmann szerepéről. Ruth Bettina BIRN: Fifty Years after: A Critical Look at the Eichmann Trial. *Case Western Reserve Journal of International Law*, 2011/1–2. 443–474.

³¹ Uo.

németeket” továbbra is elkövetőként pozicionálta. A második berlini válság közepette az Eichmann-ügyhöz fűződő német érdekeket alapvetően a hidegháborús státuszversengés határozta meg. A nyugatnémet kormány elfogadta Izrael illetékességét az Eichmann feletti tárgyalásra, sőt támogatta az ügy kiterjesztését a holokauszt egészére. Ugyanakkor mindent megtett azért, hogy mindez a múlt kérdéseként fogalmazódjon meg, elkerülve ezáltal a szocialista országokból, elsősorban az NDK-ból érkező vádakot.³² Dekriminalizációs stratégiájának középpontjában a náci és a németek, illetve a múltbeli és a jelenlegi Németország közötti kettős megkülönböztetés állt. Az izraeli miniszterelnök az eljárás folyamán többször is közbeavatkozott a nyugatnémet érdekek védelmében, amiért Adenauer a pert követően ki is fejezte köszönetét.³³

A keletnémet álláspontot az Eichmann-ügyet aktuális problémaként megjelenítő kriminalizációs stratégia határozta meg. Eszerint „nem csupán történelmi kérdésről” van szó, hanem arról, hogy az eljárás „teljes terjedelmében felderítse a német imperializmus által az emberiség ellen elkövetett összeesküvést; ez pedig nem lehetséges azoknak az erőknek leleplezése nélkül, melyek ezt az összeesküvést elősegítették és kihasználták, most pedig – miután ismét elkerülték a felelősségre vonást – Nyugat-Németországban újabb összeesküvésre szövetkeznek”.³⁴ Ebből következően a szocialista országok a tárgyalás hatókörének olyan kiterjesztésében voltak érdekeltek, amely feltárja Eichmann bűntársait, akik közül számosan továbbra is vezető

³² Egy 1960. novemberi jelentés szerint a nyugatnémet Külügyi Hivatal alapvetően az Eichmann elfogása miatti világméretű ellenszenvtől tartott, illetve attól, hogy az NDK a pert arra fogja kihasználni, hogy Adenauer kancellár és az NSZK ellen uszítson. ISA/RG 93.43/MFA/293/16, lásd az Izraeli Állami Levéltár által a per 50. évfordulójára kiadott dokumentumgyűjtemény összefoglalóját. Forrás: <http://www.archives.gov.il/en/chapter/list-documents/> (Letöltve: 2019. 04. 15.)

³³ Ben Gurion javaslatára például a legfőbb államügyész „Németország” helyett következetesen „Náci Németországot” emlegetett a vádbeszédében. Hanna YABLONKA: Preparing the Eichmann Trial: Who Really Did the Job? *Theoretical Inquiries in Law*, 2000/2. 369–392.

³⁴ Friedrich Karl KAUL: *Az Eichmann-ügy*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965. 118, 101.

pozícióban, illetve szabadlábban voltak a nyugatnémet társadalomban. Ahogy az összeesküvésre hivatkozás mutatja, a keleti érvelés a nürnbergi perek jogi normáira támaszkodott.

Eichmann elfogását követően egyfajta „dokumentációs hadviselés” vette kezdetét, amely során a felek intenzív adatgyűjtésbe és terjesztésbe kezdtek. Izraelen kívül, amely a bírósági eljárás részeként végzett nyomozást, az NSZK is kutatómunkába kezdett, hogy tisztában legyen a per kimenetelének lehetőségeivel. Az amerikai CIA, mely csak az ügy kipattanását követően kezdett érdeklődni Eichmann iránt, mindkét említett ország szerveit segítette azzal, hogy hozzáférést biztosított a háború alatt a Német Birodalomból elszállított dokumentumokhoz.³⁵ Ezenkívül közbenjárt, hogy az 1960 őszén a *Life* magazinban megjelenő, 1956-ban rögzített Eichmann-interjúból a szerkesztőség törölje a Hans Globke német szövetségi államtitkárra tett utalásokat.³⁶ Az amerikai hírszerzés, csakúgy, mint a nyugatnémet, a kommunista blokk esetleges ideológiai támadásaira való felkészüléssel, nem pedig az „el nem múlt múlt” problémáival volt elfoglalva. A Szövetségi Hírszerző Szolgálat (BND) 1961-ben például kiadott és terjesztett egy dokumentumgyűjteményt, amelyet keletnémet propagandaként leplezett le.³⁷ A kommunista rendszerek szintén intenzív és kiterjedt dokumentációba kezdtek, amelynek célpontjában az „újra fasizálódó” Szövetségi Köztársaság állt.

³⁵ *Nazi War Crimes Search Report. Draft Working Paper.* Central Intelligence Agency US, [d. n.] Forrás: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/NAZI%20WAR%20CRIMES%20RESEARCH%20REPORT%20%20%28K.%20RUFFNER%29_0001.pdf. (Letöltve: 2019. 04. 10.) Az amerikaiakhoz került iratanyagok sorsáról lásd Astrid M. ECKERT: *The Struggle for the Files: The Western Allies and the Return of German Archives after the Second World War.* German Historical Institute–Cambridge University Press, Washington, D.C.–New York, 2012.

³⁶ Timothy NAFTALI: New Information on Cold War CIA Stay-Behind Operations in Germany and on the Adolf Eichmann Case. Forrás: <https://fas.org/sgp/eprint/naftali.pdf> (Letöltve: 2019. 03. 22.). Az amerikai hírszerzés nácihoz fűződő ambivalens viszonyáról lásd Richard BREITMAN: *U. S. Intelligence and the Nazis.* Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2005.

³⁷ *Nazi War Crimes Search Report.* I. m.

A Globke-ügy

Az Eichmann-pert övező hidegháborús státuszküzdelmek ütközőpontjában Hans Globke szövetségi államtitkár, a szövetségi kancellári hivatal vezetője (1953–1963), „Adenauer jobbkeze” volt.³⁸ Az egykori német birodalmi belügyminisztériumi kormányfőtanácsos számos diszkriminatív, sőt faji törvény meghozatalában volt érintett, így a zsidóknak a kötelezően felvett nevük, illetve az útlevelükben feltüntetett J jelzés általi megkülönböztetésében. Globke társszerzője volt a nürnbergi faji törvények 1935-ös jogi kommentárjának, amely a bírák számára értelmezte a jogszabályt, és segítette elő alkalmazását. Ezenkívül a Harmadik Birodalom által megszállt területeken megteremtette az annexióhoz szükséges törvénykezés feltételeit. 1940-ben jelentkezett a náci pártba (kérelmét egyéb párttagsága miatt visszautasították), és egy fordítási hibának köszönhetően a háború után ennek ellenére „nácitlanították”.³⁹ Ezt mindvégig jótékony homályban hagyta, és hangsúlyozta, hogy soha nem volt az NSDAP vagy az SS tagja, a nácizmus ellenzéke volt, közeli kapcsolatban állt a Hitler-ellenes 1944-es összeesküvés tagjaival, és jogi tevékenysége is az üldözötteket segítette.

Adenauert Globke kinevezésétől kezdve számos alkalommal bírálta mind a nyugatnémet szociáldemokrata ellenzék, mind az NDK. Az ügy akkor vett komolyabb fordulatot, amikor Max Merten nyugatnémet ügyvéd, a német megszálló katonai közigazgatás egykori parancsnoka Szalonikiben, görögországi tárgyalásán 1959-ben azt vallotta, hogy Globke a háború alatt megghiúsította húszezer szaloniki zsidó váltságdíj ellenében történő megmentését, amikor Eichmann kérdésére a Harmadik Birodalom belügyminisztériumi tisztviselőjeként nem engedé-

³⁸ Globke felelősségét, az ellene felhozott vádakait és az azokra adott elmentmondásos nyilatkozatait elemzi: John P. TESCHKE: Hans Globke: Civil Footsoldier for the Nazi Reich. In: John P. TESCHKE: *Hitler's Legacy. West Germany Confronts the Aftermath of the Third Reich*. Peter Lang Publishing, New York, 1999. 173–220.

³⁹ Daniel E. ROGERS: Restoring a German Career, 1945–1950: The Ambiguity of Being Hans Globke. *German Studies Review*, 2008/2. 303–324.

lyezte az üzletet.⁴⁰ Ez alapján 1960-ban Fritz Bauer hesseni főállamügyész előzetes nyomozást rendelt el Globke ügyében, tanúnak idézte Mertent, azonban az eljárást – Adenauer Bauernek írt felháborodott levelét követően – a bonni területi főügyészséghez utalták, ahol eredmény nélkül zárult.⁴¹

1960 elején újabb keletnémet támadássorozat indult⁴² a „renácifikálódott” NSZK ellen, melynek vezérője Albert Norden, a Német Szocialista Egységpárt Politikai Bizottságának (PB) tagja, az e célból felállított koordinációs központ, a Német Egységbizottság vezetője volt.⁴³ Az akciók részletekbe menően ki voltak dolgozva, és több felületen zajlottak. Alapvetően dokumentációs broszúrákat adtak ki, de dokumentumfilmet is készítettek szemtanúi vallomásokkal és archív felvételekkel. A terhelő bizonyítékokat jellemzően nemzetközi sajtóértekezleteken, a követségi hálózaton és egyéb úton, például az állami televíziókon keresztül terjesztették. 1960 júliusában kiadták a *Globke és a zsidók kiirtása* című broszúráját, amely az államtitkárt a náci tömeggyilkosság szellemi előkészítőjeként mutatja be. Az Eichmann-ügy kipattanásától kezdve a vádlott és Globke közötti, háború alatti közvetlen kapcsolat bizonyítása vált elsődleges céllá. Amikor a Magyar Népköztársaság az Eichmann-üggyel kapcsolatos közös stratégiára vonatkozó „konzultációs kérdéseivel” 1960 júliusában megkereste a „baráti országokat”,⁴⁴ Norden maximálisan egyetértett az ügy német újfasizmus elleni

⁴⁰ Lásd Bonn Aide Fights Wartime Charge. Globke Decries Allegation He Prevented Escape of Jews in Greece. *New York Times*, 1961. január 8.

⁴¹ Forrás: <http://www.fritz-bauer-archiv.de/index.php/genocidium/derfall-globke> (Letöltve: 2019. 04. 22.)

⁴² Nem a Globke-ellenes kampány volt az első, amit a keletnémet kommunista párt levezényelt. 1959-ben Theodor Oberländer szövetségi betelepítésügyi miniszter ellen indult akció, amelynek betetőzéseként a keletnémet Legfelső Bíróság in absentia életfogytiglani szabadságvesztésre ítélte az 1941-es Lvovi mészárlásban való állítólagos részvételéért. Oberländer lemondását Nyugaton az ügytől függetlenként, Keleten a kampány sikereként értékelték.

⁴³ Michael LEMKE: Kampagnen gegen Bonn: die Systemkrise der DDR und die West-Propaganda der SED 1960–1963. *Vierteljahrshefte Für Zeitgeschichte*, 1993/2. 153–174.

⁴⁴ MNL OL XIX-j-1-Izrael-30/c-00850-1960 (11. d.). Angolul hozzáférhető: András KOVÁCS (szerk.): *Communism's Jewish question: Jewish issues in Communist archives*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin–Boston, 2017.

küzdelemben való kihasználásával, és hangsúlyozta, hogy az Eichmann és bűntársai, elsősorban Globke közötti kapcsolatra kell összpontosítani.⁴⁵

Adenauer több alkalommal nyilvánosan védelmébe vette Globkét, és mindent megtett, hogy az eljárás befolyásolásával elkerülje az államtitkár kompromittálódását az Eichmann-perben.⁴⁶ A BND 1960 októberében eljutott Eichmannhoz, és betekintést nyert a körülötte folyó kommunikációba. Feladata volt többek között, hogy kiderítse, Eichmann közvetlen kapcsolatban állt-e Globkéval (forrásaik szerint nem). Az NSZK külügyminisztériumának két osztálya is kizárólag az Eichmann-ügy kezelésével foglalkozott. A Globke vezette, az Államtitkok Védelmére Alakult Államtitkári Bizottság még egy kormányközi különleges munkacsoportot is létrehozott Bonn Eichmann-politikájának irányítására, amelynek tagjai a tárgyalás helyszínére utaztak. Az NSZK újságíróként akkreditáltatta és Jeruzsálembé küldte Rolf Vogelt, a BND ügynökét azzal, hogy az államtitkárt felmentő dokumentumokat adjon át az izraeli ügyészségnek, és érje el, hogy az eljárás Eichmannra korlátozódjon. Hogy megtudja, Eichmann mit árult el Globkéről, az ügynök Adenauer ajánlásával még Ben Gurionnal is találkozott.

Az NDK Friedrich Karl Kault küldte Jeruzsálembé azzal a céllal, hogy befolyásolja az Eichmann-ügy alakulását. Az ügyvéd nem üres kézzel érkezett: 1961. februárban, amikor Hausner főállamügyész jelenlétében személyes megbeszélésen vett részt az izraeli igazságügy-miniszterrel, 52, Eichmann tételét okmányt adott át. Áprilisban a vád két képviselőjével találkozott, akik dokumentumokat kértek tőle, amelyek fakszimiléit az *Eichmann – hóhérok, cinkosok, és akik mögöttük állnak* című

⁴⁵ Michael LEMKE: I. m.

⁴⁶ Lásd a *Der Spiegel* cikksorozatát a témában, amelyet részben korábban zárolt archív anyagok felhasználásával készítettek 2011-ben. Klaus WIEGREFE: West Germany's Efforts to Influence the Eichmann Trial. Forrás: <http://www.spiegel.de/international/world/the-holocaust-in-the-dock-west-germany-s-efforts-to-influence-the-eichmann-trial-a-756915.html> (Letöltve: 2019. 05. 02.)

leleplező brosúrában látták.⁴⁷ Kaul több nemzetközi sajtókonferenciát is tartott Izraelben az Eichmann és az NSZK-ban szabadlábon lévő bűntársai közötti kapcsolatról (február 22., május 2., június 29.). Globkét terhelő tényeket mutatott be, illetve hangsúlyozta, hogy mik voltak a társadalmi feltételei annak, hogy a vádlott a zsidók ellen tömeggyilkosságot követhetett el. Hogy mekkora tétek forogtak kockán, jól mutatja, hogy június 29-én Vogel egy újságíróval együtt betört Kaul hotelszobájába, és bizonyítéknak szánt iratokat lopott el.⁴⁸

Az eredeti keletnémet terv azonban jóval ambiciózusabb volt leleplező bizonyítékok átadásánál. 1960 októberében Kaul a náci zsidóüldözés négy keletnémet sértettjének megbízásából mellékmagánvádas eljárást kezdeményezett Eichmann-nal szemben az izraeli igazságügy-miniszternél. Ez lehetővé tette volna, hogy a tárgyalás résztvevőjeként alakítsa az eseményeket (két évvel később, az Auschwitz-perben ez sikerült is neki). A mellékmagánvádas indítványt végül arra hivatkozva utasították el, hogy azt az izraeli jogban csak kártérítési ügyekben szokás alkalmazni, és ügyvédként amúgy is csak izraeli állampolgárként járhatna el. Ugyanakkor felajánlották neki, hogy megfigyelőként részt vehet a tárgyaláson. Kaul hiába hivatkozott arra, hogy Eichmann nyugatnémet állampolgár védője, dr. Robert Servatius esetében Izrael kivételt tett, és módosította a törvényt.⁴⁹

A tárgyalás során a felek a Globke szerepét bizonyító dokumentumok peranyaghoz csatolását igyekeztek befolyásolni. 1961. május 12-én a vádhatóság bizonyítékként csatolt egy feljegyzést arról az 1941. januári összejövetelről, amelyet a zsidók német állampolgárságától való megfosztásáról tartottak, és amelyen Globke is jelen volt. Az okmánnyal kapcsolatban Eichmann május 22-én azt vallotta, hogy „ez [ti. az állampolgárságtól való megfosztás] volt tulajdonképpen a jogi alap, amely

⁴⁷ Friedrich Karl KAUL: I. m.

⁴⁸ Klaus WIEGREFE: Kalter Krieg beim Eichmann-Prozess. Aktenklau für die Adenauer-Republik, Forrás: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/kalter-krieg-beim-eichmann-prozess-aktenklau-fuer-die-adenauer-republik-a-715292.html> (Letöltve: 2019. 04. 22.)

⁴⁹ Friedrich Karl KAUL: I. m.

lehetővé tette a zsidók későbbi deportálását a Birodalom belső területéről”.⁵⁰ Ezenkívül még két dokumentumban említették az államtitkárt. Azt a negyvenoldalas kommentárt azonban, amelyet Eichmann a fellebbezésre várva a Globkéről összeállított nyugatnémet dokumentumkötetről⁵¹ írt, politikai okokból visszatartották.⁵²

Globke legalább három ízben került igazán közel ahhoz, hogy implikálódjon az Eichmann-perben. Az egyik Max Merten tanúvallomása volt, amelyet 1961. május 31-én a védelem számára tett Nyugat-Berlinben. A kérdésre, hogy telefonált-e jelenlétében Eichmann a birodalmi Belügyminisztériumba a megmenteni szánt szaloniki zsidók nemzetisége ügyében, a tanú azt felelte, ebben nem tud állást foglalni, mert mint a sajtóból értesült, e korábbi állítása miatt a bonni államügyészség a Globke államtitkár elleni hamis tanúskodás miatt eljárást indított ellene. Egy másik alkalommal, 1961. június 21-én tanúként tett vallomásában Eichmann a zsidók német állampolgárságtól és vagyontól való megfosztását lehetővé tevő náci intézkedések felelőseként nevezte meg Globkét, jelentős nemzetközi visszhangot keltve.⁵³ A harmadik eset 1962. március 22-én, a fellebviteli tárgyaláson történt, amikor Eichmann védője indítványozta Globke szakértő tanúként való meghallgatását. Dr. Servatius a következőképpen érvelt: a bíróság ítélete szerint lényegtelen, hogy a vádlott személyesen vitte-e véghez a gyilkosságokat, vagy azok a parancsai nyomán, a deportálások következményeként történtek meg. Ennélfogva bárkit, aki közreműködött a törvények megszővegezésében, bűnrészesnek kell tekinteni. Dr. Hans Globkénak, aki ekkor a Belügyminisztérium kormányfőtanácsosaként működött, szakértelme folytán tudnia kell,

⁵⁰ Az Eichmann-tárgyalásból származó minden idézet forrása: <http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/> (Letöltve: 2019. 04. 14.)

⁵¹ Reinhard-M. STRECKER: *Dr. Hans Globke. Aktenauszüge, Dokumente.* Rütten & Loening Verlag, Hamburg, 1961.

⁵² Forrás: <http://www.fritz-bauer-archiv.de/index.php/genocidium/derfall-globke> (Letöltve: 2019. 04. 14.), Wiegrefe: West Germany's Efforts...

⁵³ Homer BIGART: Eichmann Accuses Top Adenauer Aide. *New York Times*, 1961. június 22.

hogy a nürnbergi és az állampolgársági törvények megkötötték a vádlott kezét, aki nem utasíthatta vissza azok végrehajtását. Március 28-án Hausner legfőbb államügyész Servatius indítványát visszautasította, mondván, nincs szükség arra, hogy egy szakértő a nürnbergi törvények bűnös mivoltát tanúsítsa.

Magyar törekvések Globke inkriminálására

„A Magyar Népköztársaság érdekelt abban, hogy Eichmann méltó büntetésben részesüljön. Az ő méltó büntetésén túl azonban nagyon fontos az, hogy ennek az ügynek minden lehetőségét felhasználjuk a náciizmus bűneinek leleplezésére és ezen túl, az NSZK nemzetközi pozíciójának gyöngítésére.” Ezzel kezdődik „Az Eichmann-üggyel kapcsolatban javasolt lépések” című, 1960. június 6-i külügyminisztériumi feljegyzés,⁵⁴ amely megadja a magyar hozzáállás alapmotívumát, az Eichmann megbüntetése és Izrael elismerő támogatása között feszülő érdekellentétet. A legnagyobb fejtörést az okozta, hogy a Magyar Népköztársaság a per tárgyában történetileg jelentős mértékben érintett, ám Izraellel ellentétes hidegháborús tömbben álló országgként hogyan képes kontrollálni az Eichmann-ügy kimenetelét. Erre elvileg több lehetőség is fennállt Eichmann kiadátásától a tárgyaláson való hivatalos képviselőten át a bizonyítékok ellenőrzött átadásáig. A „baráti országokkal” folytatott konzultációt követően Magyarország letett Eichmann kikéréséről,⁵⁵ illetve ezt a lehetőséget az izraeli per utáni helyzetben felhasználható eszközként tartotta fent. Mivel a Legfelsőbb Ügyészség hivatalos részvétele az Eichmann-perben meglehetősen valószínűtlennek tűnt, maradt a megfigyelői státusz iránti igény bejelentése. Leginkább tehát a bizonyítékok ellenőrzött előállítása kecsgetetett sikerrel, a fenti kettős követelménynek megfelelően: olyan valós adatokat kell szolgáltatni, amelyek alkalmasak az

⁵⁴ Feljegyzés az Eichmann-üggyel kapcsolatban javasolt lépésekről. MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-1/1960 (8. d.)

⁵⁵ Az MSZMP PB határozata (1960. október 11.) MNL OL M-KS 288. f. 5/204. ó. e.

NSZK leleplezésére. Mindehhez azonban legalább részlegesen el kellett ismerni Izrael illetékességét az Eichmann feletti ítélethozatalban. Az 1960. június 28-i MSZMP PB-ülésen döntés született Izrael illetékességének részleges elismeréséről, azaz arról, hogy képviselheti a bűntényben érintett és ma állampolgárként Izraelben élő sértetteket. Magyarország tehát, ugyan érdekelt volt az Eichmann-perben, a többi szocialista országhoz és számos zsidó szervezethez hasonlóan⁵⁶ nem ismerte el Izrael jogát, hogy a világ zsidósága nevében lépjen fel. E viszony ambivalens jellegét jól mutatja, hogy bár Magyarország eljuttatott bizonyítékokat a vádhatóság számára, a hivatalos izraeli megkereséseket elhárította azzal, hogy „értésüléseink szerint nálunk a Nácizmus Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete nevű társadalmi szervezet foglalkozik az Eichmann-féle anyagok összeállításával”.⁵⁷ Hasonló módszer volt a dokumentumkötet publikálása is, amely az indoklás szerint a nyilvánosság révén megakadályozta az izraeli szerveket abban, hogy eltekintsenek a tényektől, vagy visszaéljenek azokkal. Magyarország tehát úgy működött együtt az Eichmann-perben, hogy elkerülje az Izraellel való együttműködés látszatát. A PB-ülésen döntés született a szükséges adatgyűjtésről is, a megfelelő politikai irányelv szerint: az ügyet „a fasiszta kísérletekkel szemben az antifasiszta front erősítésére kell használni, figyelembe véve a Német Szövetségi Köztársaság életében mutatkozó neofasiszta

⁵⁶ Lásd Deborah E. LIPSTADT: *The Eichmann Trial*. Nextbook/Schocken, New York, 2011. 55–77.

⁵⁷ Feljegyzés: az Eichmann-ügyben adandó válasz Yaron izraeli követnek (1960. október 19.) MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-006348/1960. (8. d.) A később Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) elnevezésű „társadalmi szervezet” a Magyar Partizánszövetség tagozataként azzal a céllal hozták létre 1957-ben, hogy az NSZK-val, illetve nyugatnémet nagyvállalatokkal szembeni kártérítési igényeket érvényesíteni tudják. A NÜB feladata volt a faji üldözöttek túlélőinek politikai megszervezése és képvisellete, illetve a megemlékezések megszervezése és lebonyolítása. A NÜB tevékenységéről összefoglalást ad: SZÉCSÉNYI András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: Randolph L. BRAHAM (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. Múlt és Jövő, Budapest, 2017. 291–329., 306–314.

tüneteket és az izraeli kormány kül- és belpolitikájában mutatkozó cionista jelleget”.⁵⁸

Már a június 6-i feljegyzés hangsúlyozta a dokumentáció jelentőségét, és „bőséges tényanyag” összegyűjtését javasolta Eichmann és társai magyarországi tevékenységéről. Legfontosabb dokumentációs forrásként a Belügyminisztériumot (BM), „Lévai újságíró, aki ezen a téren komoly ismeretekkel rendelkezik”, az Egyházügyi Hivatalon keresztül a magyar izraelita hitközséget, szükség esetén pedig az NDK magyar nagykövetségét javasolta. A BM II/5 (Belsőreakció-elhárító) Osztálya meg is kezdte a munkát. 1960. június 9-én Esztergályos Ferenc külügyminisztériumi osztályvezető-helyettes pedig fogadta Lévai Jenőt,⁵⁹ aki közölte, szívesen dolgozik a minisztérium megbízásából, ha az Eichmann-ügyben megkapja a megfelelő segítséget. Jelezte továbbá, hogy számtalan egyéb kihasználatlan terület van, így például Globke államtitkár náci múltjának bizonyítása, amihez megfelelő alpanyaggal rendelkezik. Lévai megemlítette azt is, hogy munkáját nagyban nehezíti, hogy 1957 óta nem kapott útlevelet. Beszámolójában Esztergályos kijelentette, hogy „Lévait az Eichmann-ügytől függetlenül is a Külügyminisztérium rendkívül hasznosan tudná foglalkoztatni”, és javasolta, hogy tisztázzák a Belügyminisztériummal, Lévai személyével kapcsolatban milyen aggályok merültek fel, hogy dönteni lehessen a vele való együttműködésről. Ha ennek akadályja nincs, írta, „a sajtó-osztály pénzügyi lehetőségeinek felhasználásával függetlenítsük Lévait, [...] dolgoztassuk fel vele a rendelkezésre álló anyagot, előre meghatározott és vele megállapodott tematika alapján”.

Így kezdődött Lévai Jenő és a magyar hatóságok együttműködése az Eichmann-ügyben. A hatóságok számára felbecsülhetetlen értékű volt Lévai témaismerete, kapcsolatai és a lakásán tartott, tekintélyes mennyiségű dokumentációs irat-

⁵⁸ Az MSZMP PB határozata (1960. június 28.) MNL OL M-KS 288. f. 5/189. ő. e.

⁵⁹ Beszélgetés Lévai Jenő újságíróval. Feljegyzés. MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-1/1960 (8. d.)

anyag,⁶⁰ Lévainak pedig külföldi kutatómunkájához elengedhetetlen szüksége volt a pártállam támogatására. Június 11-én megállapodás született Lévai honoráriumáról, és hogy a Corvina Kiadóval fog szerződni. „Egyelőre az Eichmann-ügyet dolgozza fel egy kötetben”, majd a tervek szerint egy következőben a cinkosokat leplezné le, „különös tekintettel a jelenleg is funkcióban lévő személyekre, mint pl. Globke, Adenauer államtitkára”.⁶¹ Az együttműködés tehát a kölcsönös bizalom jegyében indult. Amikor az izraeli politikai rendőrség 6-os ügyosztálya levélben bizonyítékokat kért tőle, Lévai jelezte ezt Esztergályosnak, és megegyeztek, hogy válasz nélkül hagyja. A külügyi főosztályvezető-helyettes feljegyzésében biztosította feletteseit: „Lévai tisztában van azzal, hogy ebben a kérdésben minden egyénieskedés neki személy szerint kellemetlenséget okozhat.”⁶²

Lévai külföldi útjai lehetővé tették, hogy tevékenyen együttműködjön azzal a nemzetközi aktivista hálózattal, amelynek tagjai a háborús bűnperek megrendezésében, a szabadlábbon lévő egykori tettesek bíróság elé állításában voltak érdekeltek (tanúkkal, ügyészekkel, politikusokkal). Rendszeresen publikált külföldi lapokba, a *Berliner Zeitung* és a keletnémet rádió tudósítója volt. Globkét leleplező cikkének állításait, amelyet a baseli *Jüdische Rundschau-Maccabi* közölt, maga az államtitkár cáfolta válaszcikkében. A magyar olvasók a *Népszabadságból* értesülhettek róla, hogy Lévai – állítása szerint – dokumentumokkal igazolta, hogy Globke (társ)szerzője volt csaknem vala-

⁶⁰ Lévai történeti dokumentációs munkájáról: ZOMBORY Máté: A nemzeti tragédia narratívái: Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948). *Múltunk*, 2018/2. 197–236. Lévai archívumát özvegye az MTA Történettudományi Intézetének adta, ahol az elkallódott, nem tudni, mi maradt meg belőle, és az hol található. Lásd DESI János: Lévai Jenő pályaképe most előkerült 1944/45-ös naplója fényében. In: LÉVAI Jenő: „...csak ember kezébe ne essem én...” Múlt és Jövő, Budapest, 2016. 338–340.

⁶¹ Az Eichmann-ügy kapcsán folytatott megbeszélések. Feljegyzés. MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-2/1960 (8. d.)

⁶² Feljegyzés „Izraeli rendőrség megkeresése” tárgyában, MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-5/1960 (8. d.)

mennyi nürnbergi törvénynek és végrehajtási rendeletnek, és hogy közreadta a Globke által szignózott okiratokat.⁶³

1960 nyarán már kiterjedt adatgyűjtés folyt a Globke-ügyben. Júliusban az „Aktion Nazikamarilla”-művelet részeként a Stasi mások mellett a magyarokat is megkereste, hogy lejárató levéltári iratokat kérjen Globkéről és másokról, majd augusztusban keletnémet állambiztonsági tisztek kutattak Budapesten német nyelvű levéltári anyagokat.⁶⁴ Ezenkívül a keletnémet külügy is felvette a kapcsolatot a magyar kollégákkal, és dokumentumokat cseréltek a Globke-ügyben.⁶⁵ Szeptemberben Kelet-Berlinben, a fasiszta terror áldozatainak nemzetközi emléknapját követően, amely alkalommal ötszáz kitüntetést osztottak ki, tájékoztatót tartottak a Német Egység Házában, ahol Globke büntetteiről ismertettek dokumentumokat. „Okmánymásolatokat és más fotókópiákat, könyveket kaptunk felhasználás céljából” – írta beszámolójában Gábor István, a Magyar Partizán Szövetség főtítkára, a magyar delegáció vezetője.⁶⁶ A Csehszlovák Harcosok Antifasiszta Szövetsége november 3-án történészek és egykori tanúk részvételével nemzetközi sajtótájékoztatót tartott Prágában, amelyen a nyugatnémet „újfasizmuson” kívül szó volt Globke szerepéről és Eichmannhoz fűződő kapcsolatáról is.⁶⁷ A résztvevőknek dokumentációs anyagot adtak át (a magyar követség a 61 fotókópiából álló gyűjteményt felterjesztette a külügynek), majd a résztvevőket meghívták a terezíni (theresienstadti) koncentráci-

⁶³ LÉVAI Jenő: Viszonzólevél Globke államtitkárnak. *Népszabadság*, 1960. december 25.

⁶⁴ Annette WEINKE: Der Kampf um die Akten. Zur Kooperation zwischen MfS und osteuropäischen Sicherheitsorganen bei der Vorbereitung antifaschistischer Kampagnen, *Deutschland-Archiv*, 1999. 564–577.

⁶⁵ 1960. szeptember 9-én az NDK Külügyminisztériuma hivatalos úton Globkét terhelő „további leleplező anyagok” átadását kérte a berlini magyar nagykövetségtől. Puja Frigyes külügyminiszter-helyettes levele Galambos Józsefnek, a BM II. Főosztálya vezetőjének, MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-006213/1960 (8. d.).

⁶⁶ Beszámoló a Berlinben kiosztott kitüntetések ünnepségeiről és az össztitkári értekezletről (1960. október 8.) MNL OL XXVIII-M-21 1. állag, 1960. 2. ó. e.

⁶⁷ A prágai magyar nagykövetség jelentése (1960. november 5.) MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-004579-15/1960 (8. d.)

ós tábor megtekintésére. A csehszlovák „társadalmi szervezet” december 8-án kifejezetten Globke népellenes tevékenységéről rendezett nemzetközi sajtókonferenciát annak apropóján, hogy dokumentumkötetet állítottak össze a témában.⁶⁸ Az eseményen archív filmfelvételeket vetítettek, Globke szerepét a „zsidókérdés végleges megoldásában” dr. Václav Král történész taglalta. A dokumentumkötet fotokópiáit a magyar nagykövetség eljuttatta a Külügyminisztériumba.

Esztergályos Ferenc 1961. február 8-án újabb javaslatot tett az Eichmann-ügyben követendő stratégiával kapcsolatban. Az ütemterv szerint márciusban itthon a NÜB, külföldön tizenegy nagykövetség tart sajtóértekezletet, amelyen közreadják a BM által összeállított dokumentációból⁶⁹ kiválasztott iratokat.⁷⁰ A hónap végére tervezték Lévai Jenő könyvének megjelentetését német, angol, francia nyelven, „a terjesztés lehetőségeit keressük, a követségek ezirányú utasítást már kaptak”. Esztergályos javasolta, hogy a szocialista országokat érintő esetleges izraeli támadásokra a Kasztner-anyag⁷¹ nyilvánosságra hozásával válaszoljanak, ami kompromittálja a cionizmust és ezáltal Izraelt. Tervbe volt véve egy dokumentációgyűjtemény megjelentése, „mely tartalmazza az összes lényeges dokumentumot”. (Erre

⁶⁸ A prágai magyar nagykövetségjelentése (1960. december 13.), illetve Václav Král angol nyelvű előadása. MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-006213-1/1960 (8. d.)

⁶⁹ A dokumentációt lásd ÁBTL A-643 és A 643/1-5.

⁷⁰ A kiválogatott anyagok listáját lásd MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-0081/10-1961 (13. d.)

⁷¹ Kasztner Rezső a német megszállást követően a cionisták részéről tárgyalásokat folytatott Eichmann-nal, illetve Kurt Becherrel a „vért áruért” akció során zsidók életének anyagi megváltásáról. Ilyen módon sikerült 1684 embert a „Kasztner-vonaton” Svájcba menekítenie. A háború után Izraelben élt, 1952-től a munkáspárti kereskedelmi és ipari miniszter szövívoje lett. 1953-ban az állam rágalmozási pert indított egy magyar származású izraeli ellen, aki nyilvánosan kollaborációval vádolta őt. A perben Kasztnert elmarasztaló ítélet született, és Benjamin Halevi bíró úgy fogalmazott, hogy a vádlott „eladta a lelkét az ördögnek”. Kasztnert 1957. március 3-án a nyílt utcán lelőtték. A Legfelsőbb Bíróság 1958-ban az ítéletet hatályon kívül helyezte, és Kasztnert minden vádpont alól felmentette.

nem került sor.) Végül Esztergályos döntést sürgetett a NÜB képviselőjében a tárgyalásra kiutazó személyéről.⁷²

Esztergályos február 8-án és március 13-án is fogadta Lévait. A megbeszéléseken elsősorban a Kasztner-ügy jelentőségéről volt szó, tekintve, hogy a hírek szerint Joel Brand, „Eichmann és Becher jobbkeze az »embervásárban«, a védelem tanújaként fog szerepelni Jeruzsálemben. Esztergályos ismételten javasolta, hogy a BM ellenőrizze le Lévai személyét, és vizsgálja meg, nem lenne-e helyes „kiengedni Jeruzsálembe a per idejére”. A Yad Vashem amúgy is meghívta, és állná egy hónapos ott-tartózkodásának költségeit, ráadásul egy sajtókonferencia lehetőségét is felvetették. Lévai közvetve összeköttetésben állt Benjamin Halevivel, a Kasztner- és Eichmann-per bírójával, folytatta Esztergályos, így értékes információkhoz juttathatja a magyar hatóságokat.⁷³ Ezek alapján Lévait azzal a céllal küldték ki az Eichmann-perre, hogy azt Izraelnek a Kasztner-ügyön keresztüli kompromittálásával befolyásolja. Ezt támasztja alá az is, hogy az izraeli nagykövetség jelentésének margójára június 8-án Esztergályos kézzel a következőt írta: „Vizsgáljátok meg a követség által felterjesztett anyagokat elsősorban abból a szempontból, hogy azok a Kasztner ügy »borítása« esetén jól felhasználhatók. Figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy Lévai most ott van s ő azon lesz, hogy a Kasztner ügyből botrány legyen.”⁷⁴

⁷² A maga részéről Betlen Oszkárt, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársát javasolta, mint a Nemzetközi Auschwitz Bizottság tagját, és azonkívül mint „olyan ismerőjét ennek az egész kérdésnek, aki valóban megfelelő módon tudja majd figyelemmel kísérni a per alakulását”. MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/csz. n. „Eichmann-per” (13. d). A NÜB képviselőjében végül Péner Imréné utazott Jeruzsálembe, ahol megfigyelte, hogy a per a volt Zsidó Tanács tagjainak vallomásai, illetve a Kasztner-ügyről kiderülő részletek miatt egyre kínosabb az izraeli kormány számára. Értékelése szerint a per sajnos nem szolgálja a vádlott NSZK-beli bűntársainak leleplezését, ugyanakkor talán felnyithatja a fiatalok szemét Izraelben, „kik nem veszik észre, hogy a fasiszmus nem szűnt meg a II. világháború befejezésével”. 1961. május 29. és június 9. közötti kiküldetéséről írt jelentése megtalálható a Magyar Partizánszövetség iratai között. MNL OL XXVIII-M-21, 1. állag, 1961. 4. ó. e.

⁷³ Feljegyzés (1961. március 13.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/32-1961.

⁷⁴ Az izraeli magyar követség jelentése az Eichmann-perről, 1961. május 26. MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/35-1961.

A NÜB március 25-én a Magyar Partizán Szövetség székházában tartotta meg a sajtókonferenciát, amelyen Ránki György történész, az MTA Történettudományi Intézete osztályvezetője foglalta össze Eichmann magyarországi tevékenységét, amelyet a német fasiszmus Magyarországot gazdaságilag és politikailag alávető története „egyik láncszemként” adott elő.⁷⁵ Az eseményen tanúvallomásokat ismertettek és eredeti dokumentumok fotokópiáit mutatták be, „amelyek – az MTI tudósítása szerint – hitelesen bizonyították, hogy Eichmann magyarországi tevékenységének egyetlen célja volt: a zsidó lakosság teljes likvidálása”.⁷⁶ A külföldi sajtótájékoztatókon a forgatókönyv szerint – az illetékes területi osztállyal történt egyeztetést követően – a követség vezetője megnyitotta a konferenciát, majd „az erre legalkalmasabb követségi alkalmazott” a kipostázott dokumentáció alapján levezette azt.⁷⁷ A londoni beszámoló kitér arra is, hogy „megtettük kritikai megjegyzéseinket Speidel, Heusinger tábornokokat, s Globkét illetően”. Az eseményről „megjelent cikkek nagyobb része nem is annyira Eichmann tevékenységéről, mint inkább a nyugatnémet tábornokokat, s Globkét érintő megjegyzésünknek szolt”.⁷⁸ A berni sajtókonferenciát megelőzően külön gondoskodtak arról, hogy a szovjet nagykövetségi titkár és a TASZSZ tudósítója kérdést tegyen fel Merten szerepére vonatkozóan. „Az volt a véleményünk, hogy ha egy kérdésre válaszolva tesszük szóvá Globke szerepét, akkor ebbe svájci részről kevésbé lehet majd beleszólni.” A sajtó persze „agyonhallgatta” az eseményt.⁷⁹

A NÜB konferenciája alatt Lévai már Berlinben tartózkodott, ahol a magyar követség közreműködésével sűrű programot vitt. Március 24-én hiteles tanúvallomást tett Karl Kaul

⁷⁵ Az előadás megtalálható: MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-sz. n. „Eichmann-per” (13. d).

⁷⁶ Sajtótájékoztató ismertették Eichmann magyarországi bűncselekményeinek dokumentumait, *Népszabadság*, 1961. március 26.

⁷⁷ Feljegyzés (1961. március 13.) MNL OL XIX-J-1-j-Izrael-30/c-sz. n. „Eichmann-per” (13. d).

⁷⁸ Sajtókonferencia az Eichmann-ügyben: Tel-Aviv, Belgrád, Hága, London. (1961. április 10.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/25-1961.

⁷⁹ Sajtókonferencia az Eichmann-ügyről Bernben (1961. április 26.). MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/26-1961.

ügyvédnél arról, hogy Globke a magyarországi zsidókérdés ügyében 1942-ben és 1944 márciusában is Budapesten járt.⁸⁰ Lévai idejének jó részét Berlinben az NDK televíziónál és rádiónál intézett ügyek vitték el. Közreműködött ugyanis a Globkét leleplező, *Aktion J* című dokumentumfilm létrehozásában. Nem egyszerűen nyilatkozott benne, hanem a film „nagy dobását” is neki köszönhették a készítők. Lévai ugyanis találkozót kért és kapott Max Mertentől annak nyugat-berlini lakásán, ahol sikerült magnoszalagra vennie, ahogy a keletnémet televízió őt elkísérő munkatársa kérdéseire Merten vallomást tesz Globke ellen.⁸¹ A hangfelvételt átadta az NDK televíziónak, ahol érthetően rendkívül hálásak voltak. Lévai interjút adott a keletnémet rádiónak és televíziónak, a rádió őt előadását kötötte le, és be akarta vonni az Eichmann-perről szóló kerekasztal-konferenciákba; a tévé meghívta, hogy új könyvéről és a filmről tartson sajtókonferenciákat, és meginvitálták a film bemutatójára is.⁸²

A lelkesedést alaposan lelohasztotta, amikor április 9-én a *Berliner Zeitung*ban és a *Népszabadság*ban leközölt cikkeiben Lévai részletesen beszámolt a Mertennél tett látogatásról, és ezzel a film bemutatója előtt lelőtte a poént.⁸³ Kisebb nemzetközi bonyodalom keletkezett, amelyben a németek kifogásolták, hogy Lévai a cikkekkal politikai kárt okozott, mivel gyengítette a film hatását, és visszavonták Lévai meghívását a bemutatóra. A magyar pártlap szerkesztőségét maga Sik Endre külügyminiszter vonta kérdőre, ahol azzal védekeztek, hogy Lévai fenntartotta

⁸⁰ Eidesstatliche Erklärung, Yad Vashem Archives O.51/75; Lévai nyilatkozata bekerült Strecker Globkéről szóló dokumentumkötetébe is. Reinhard-M. STRECKER: I. m. 270. A szerző, hivatkozva Globke egy oldallal korábban közölt szabadságkérelmére, mely szerint a kormányfőtanácsos 1944. márciusban Luganóban nyaralt, megjegyzi, hogy valószínűtlen Lévai állítása. Azonban Globke kérelme március 11-i keltezésű, amelyben a következő héttől kéri szabadságolását.

⁸¹ Rostás István rk. nagykövet jelentése „Lévai Jenő berlini látogatása” tárgyában (1961. április 10.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/15-1961/.

⁸² Eichmannról szóló műsorát a Magyar Televízió 1961. április 18-án főműsoridőben mutatta be, *Lévai Jenő történész előadása az Eichmann-perről* címmel.

⁸³ *Zwei Mordkumpane: Globke und Eichmann*, illetve *A koronatanú megszólal* címmel.

a sajtóközlés jogait, és különben is, az előzetes nyilvánosságra hozás nem gyengíti, hanem erősíti a tévés megjelenést.⁸⁴

Április 27-én a berlini magyar követség nemzetközi sajtókonferencián mutatta be Lévai *Eichmann in Ungarn* című kötetét. A Német Egység Bizottsággal egyeztették az első három közönségkérdést, amelyek – a beszámoló tanúsága szerint – Globke, Karl Werkmeister stockholmi NSZK-nagykövet és Friedrich Foertsch tábornok náci uralom alatti magyarországi tevékenységére vonatkoztak. Az újságírói kérdésekre Lévai Jenő szakértő válaszolt.⁸⁵ A Lévaival kötött megállapodáshoz mellékelte tartalomjegyzék szerint Lévai kötete kilenc fejezetben tárgyalta volna Eichmann tevékenységét. A *Vádirat SS-Obersturmbannführer Adolf Eichmann ellen* című munka végül nem a tervezett formában készült el.⁸⁶ Az anyagot a keletnémet Külügyi Hivatalban állították össze, tartalmilag a Német Egység Bizottság tagjai ellenőrizték.⁸⁷ A kéziratot mindez két tekintetben is jelentős nyomot hagyott. Egyrészt a könyv Eichmann magyarországi tevékenységére szorítkozik, másrészt a szerkesztés révén nagyobb hangsúlyt fektet a – szándékok szerint – kompromittáló náci-cionista tárgyalásokra. A feltehetően Berlinben hozzáadott, előzményekről szóló rész részletesen foglalkozik Globke felelősségével a faji és diszkriminatív törvények meghozatalában,

⁸⁴ Sik Endre levele Nemes Dezsőnek, a Népszabadság szerkesztőbizottsága vezetőjének (1961. április 20.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/15-1961; Rényi Péter feljegyzése Lévai Jenő cikkével kapcsolatban (1961. április 22.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/31-1961. Nemes Dezső levele Sik Endrének a Lévai-cikk ügyében (1961. április. 24.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/31-1961; Sik Endre levele Nemes Dezsőnek Lévai Jenő cikke miatt (1961. május 26.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/31-1961.

⁸⁵ Követségi beszámoló az Eichmann in Ungarn kiadvánnyal kapcsolatos sajtókonferenciáról (1961. május 2.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/29-1961/.

⁸⁶ A terv szerint az első három fejezet Eichmann 1944 előtti háborús tevékenységéről szólt volna. Az Országos Levéltárban őrzött, a III., IV. és V. fejezetű kézirat ilyen anyagot nem tartalmaz.

⁸⁷ Helmer (NDK külügyminisztérium) levele Vesper budapesti nagykövetnek (1961. január 17.) MfAA A13.740. A szerkesztés során az Eichmann emberkereskedelmi tárgyalásai című, a cionistákkal folytatott tárgyalásokról szóló rész a kézirat V. részéből (Dokumentumok Eichmann bűnlajstromához) a kötet önálló fejezetébe került, míg a többi az I. függelékbe. A kézirat IV. része (Az Eichmann által deportáltak tragikus sorsa) kivonatosan szintén az I. függelékbe került.

Eichmann-nal való állítólagos személyes együttműködésével, és a „végső megoldás” előkészítésével a megszállt területeken. A kéziratból kivágtak részeket, illetve beillesztettek újakat, miáltal módosítottak a hangsúlyokon. Így például csökkentették a magyar és növelték a német felelősséget azzal, hogy kivették a magyar belügy kezdeményező szerepét bizonyító okmányt, vagy Lévai összehasonlítását, amely szerint mind közül a magyarországi deportálások voltak a legszörnyűbbek, mivel „egyetlen európai államban sem kapott Eichmann a hatalmi erők részéről olyan méretű segítséget, mint éppen Magyarországon”.⁸⁸ Bár a zárszóban felsorolt, felelős pozícióban lévő nyugatnémet „büntársak” között a kézirat kiemelten foglalkozik Globkéval, mindez nem bizonyult elegendőnek. A könyvbe bekerült, hogy „[a] több mint hatmillió zsidó meggyilkolása kimeríti a népirtás kritériumát. Széles körű hozzájárulása révén e törvényekhez, melyek több mint hatmillió zsidó megöléséhez vezettek, Globke szintén bűnös a népirtásban.”⁸⁹

Nem véletlen, hogy az NSZK-ban betiltották a könyv forgalmazását, „amely Eichmann és Globke együttműködését okmányszerűen bizonyítja”.⁹⁰ A könyv azzal is visszhangot keltett, hogy egy fordítási hiba miatt, félreértelmezve vádltként feltüntetett Herbert Melzig a könyvbemutató szóban emelt kifogást, írásban pedig helyreigazítást követelt a német és magyar kiadásokban, sőt a kötetek visszavonását kérte.⁹¹ A követség értékelése szerint a Lévaival kapcsolatban felmerült két ügy „arra kell figyelmeztessen bennünket, hogy a jövőben Lévait az együttműködésnél jóval óvatosabban és körültekintőbben kezeljük”.⁹²

⁸⁸ III. rész. Eichmann Budapesten. MNL OL XIX-J-1-j-30/c 1945–1964 Izrael (12. d.), 155.

⁸⁹ Lévai Jenő (ed.): *Eichmann in Hungary: documents*. Pannonia Press, Budapest, 1961. 274.

⁹⁰ Nyugat-Németországban elkobozták az „Eichmann Magyarországon” című könyvet. *Népszabadság*, 1961. június 7.

⁹¹ Az *Eichmann in Ungarn* 222. oldalán a 3. lábjegyzetről van szó. Melzig levelét lásd MfAA A13.740.

⁹² Rostás István berlini nagykövet levele „Lévai professzor második berlini útja” tárgyban (1961. május 12.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/28-1961.

Május 20-i feljegyzésében Esztergályos Ferenc mindenestre továbbra is fenntartotta, hogy ha „Brand és társai nagyon agresszív módon lépnének fel” az Eichmann-per során, biztosítani kell Lévai jeruzsálemi kiutazását. Előzetesen megállapodott Lévaival, hogy gyűjtse össze Branddal és Kasztnerral kapcsolatos ismereteit egy lehetséges újságcikkhez. Esztergályos szerint amúgy helyesebb a nagykövetség helyett Lévait előtérbe tolni, mert így tartani lehet a vonalat, hogy Magyarország állami szinten nem avatkozik az Eichmann-perbe, ki lehet használni Lévai kapcsolatait, és ha az anyagban pontatlanságok vannak, akkor egy magánszemélyt, nem a magyar államot támadják.⁹³

Lévai végül kiutazott a tárgyalásra, méghozzá a „magyar fejezet” idejére. Bár Hausner legfőbb államügyésznek június 20-án nem sikerült szakértő tanúként beidéznie, és dokumentumokkal teli bőröndje eltűnt a reptéren,⁹⁴ nem töltötte haszontalanul az időt.⁹⁵ Nyilvános előadásokat tartott, az Eichmann-per ügyészeivel folytatott megbeszéléseket, bizonyítékokat adott át, többek között Globkéről szóló okmányokat, a Yad Vashemben tanácsokat adott, illetve szakértői workshopon vett részt a magyarországi deportálásokról kapcsolatban.⁹⁶

1961 júniusában felpörögtek a Globke-ügy eseményei. Az államtitkár arra reagálva, hogy a neve felmerült a tárgyalás során, a *Daily Mirror*nak adott interjút, amelyben tagadta, hogy tudott a tömeggyilkosságokról és ismerte a „végső megoldás” jelentését. Erre válaszul több izraeli újság lehozta, hogy Globke nyilatkozata ellentmond 1948-as nürnbergi vallomásának. Kaul újabb sajtókonferenciáján új bizonyítékokat mutatott be Globke ellen. Sajtóértesülések szerint a washingtoni kormánykörök aggódtak, hogy a nácikérdés „időszerűtlen” feléledése a nyugati demokráciákat a kívánatosnál kevésbé fogékony-

⁹³ Feljegyzés az „Eichmann perrel kapcsolatos további lépéseink” tárgyban (1961. május 20.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/30-1961.

⁹⁴ Az Eichmann-per. Lévai Jenő eltűnt bőröndje után a nemzetközi rendőrség is nyomoz. *Népszava*, 1961. június 24.

⁹⁵ Lévai jeruzsálemi útjáról: DESI János: *Lévai Jenő és a zsidósors*. Citoyen, Budapest, 2017.

⁹⁶ Követségi összefoglaló az Eichmann-perről (1961. június 25.) MNL OL XIX-j-1-j-Izrael-30/c-0081/39-1961.

nyá teszi a berlini válsággal kapcsolatban...⁹⁷ Július elején az *Aktion J*-t nyilvánosan vetítették Izraelben, és a lapok tovább foglalkoztak Globke szerepével. Hausner összegző beszédében ugyanakkor nem említette a nyugatnémet államtitkárt, amit az izraeli kommunisták számon is kértek rajta.

Az Eichmann-per folytatása

A Globke körüli hidegháborús indulatok az Eichmann-pert követően sem csillapodtak. Intenzív anyaggyűjtés folyt ellene, jogászok, történészek és az állampárt politikai képviselői révén nemcsak az NDK-ban, hanem külföldön is, és nem csak a második világban.⁹⁸ Az ügy érdekessége, hogy megmozgatta az Adenauer-kormányzattal kritikus, főképp baloldali értelmiséget és közvéleményt. Olaszország visszavonta a korábban Globkénak ítélt díját, neves személyiségek írtak Globke-ellenes cikkeket amerikai újságoknak. Ugyanakkor a „baráti országok” közötti együttműködés nem volt sűrűlódásmentes. A Szovjetunió és Csehszlovákia támogatta az NDK anyaggyűjtési törekvését, Lengyelország óvatosan viszonyult a kérdéshez (bár 1962. december 17-én tartottak egy sajtókonferenciát Globke bűneiről), Románia viszont megtagadta az *Aktion J* bemutatását.⁹⁹

Mivel Globke kriminalizálása az Eichmann elleni bírósági eljáráson keresztül minden igyekezet ellenére megghiúsult, 1963 elején megszületett az ötlet a Globke elleni bünyügyi per megszervezéséről.¹⁰⁰ A magyar hatóságok 1963 májusában értesültek arról, hogy az NDK Legfőbb Ügyészsége vádiratot fog kiadni Globke ellen, és július elején lefolytatják a tárgyalást. A keletnémet nagykövetség tudatta, hogy a „baráti országokból” jogtudó-

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Az Ellenállás IV. Nemzetközi Konferenciáján 1961-ben, Torinóban megbízták a Comité d'Action de la Résistance Judiciaire-t a Globke-ügy kivizsgálásával. A kissé nehézkes és lassú anyaggyűjtést követően ez meg is történt. Lásd Avis du Comité d'Action de la Résistance Judiciaire sur les activités du Dr. Hans Globke sous le régime nazi. Yad Vashem Archives O.51/75.

⁹⁹ Michael LEMKE: I. m.

¹⁰⁰ A perről lásd John P. TESCHKE: I. m. 203–207.

sokat és történészeket hívnak meg, Magyarországról négy főt.¹⁰¹ Együttal kérték, hogy a sajtó megfelelő formában foglalkozzon az ügygel, és hogy Magyarország segítse elő, hogy kapitalista országokból is szólaljanak meg értelmiségiek az ügyben, parlamenti képviselők intervenáljanak stb.¹⁰²

A Magyar Népköztársaság bizonyítékokkal segítette a vádhatóság munkáját. A Legfőbb Ügyészség kérte a külügyet, hogy átiratukat és a csatolt fotómásolatokat juttassák el az NDK Legfőbb Ügyészségének, illetve a keletnémetek jogsegélykérelme nyomán bírósági jegyzőkönyvmásolatokat küldött.¹⁰³

A tárgyalásra meghívott delegációt úgy állították össze, hogy abban a hivatalos vádképviselő és az igazságszolgáltatás képviselőjén kívül jogi és történettudományi szakértő is részt vegyen. A per médiareprezentációja érdekében híres közéleti személyeket, írókat, újságírókat, felekezeti vezetőket is meghívtak megfigyelőnek. A Nagy-Berlini Zsidó Hitközség elnöke Sós Endrét, a Magyar Izraeliták Országos Közösségének (MIOK) elnökét kérte fel részvételre húsz ismert zsidó író, újságíró, jogász és közösségi vezető mellett, és reményét fejezte ki, hogy Sós ír majd a magyar lapoknak a tárgyalásról.¹⁰⁴ Sós a *Magyar Nemzet* tudósítójaként részt is vett a tárgyaláson, amelyről számos cikkben számolt be.

Megkapta például a vádiratot, amelyet ismertetett is a *Magyar Nemzet*ben. Globkét a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék alapokmányának 6. cikkelye alapján háborús és emberiség elleni bűncselekményekkel vádolták, amelyek-

¹⁰¹ A magyar delegáció tagjai dr. Götz János fővárosi főügyész, dr. Halász Sándor tanácsvezető bíró, dr. Kádár Miklós jogász, egyetemi tanár és dr. Zsigmond László történész, egyetemi tanár voltak. Az NDK főügyész személyes vendégként meghívta Szalay Józsefet, a Legfelsőbb Bíróság elnökét is. – Feljegyzés az MSZMP KB Titkársága részére (1963. június 28.) MNL OL XIX-J-1-j-NDK-30/c-004796-5/1963 (28. d.).

¹⁰² Hienzsch elvtárs látogatása az NDK nagykövetségén (1963. május 24.) MNL OL XIX-J-1-j-NDK-30/c-004796/1963 (28. d.).

¹⁰³ A Legfelső Ügyészség titkárságvezetője a KÜM-nek (1963. június 26.) és Tamás István levele a berlini nagykövetségre (1963. június 29.). MNL OL XIX-J-1-j-NDK-30/c-004796-3/1963 (28. d.).

¹⁰⁴ Sós Endre levele az Állami Egyházügyi Hivatalnak (1963. június 20.). MNL OL XIX-A-21-a-K-2-69/1963.

kel közreműködött egész népcsoportok megsemmisítésében.¹⁰⁵ Sajtóbeszámolók szerint a július 8-án kezdődő tárgyalásra több tucat országból érkeztek megfigyelők,¹⁰⁶ és több száz újságíró tudósított az eseményről.¹⁰⁷ A tanúkihallgatások során igyekeztek hasonlóan drámai hatást elérni, mint ahogy az Eichmann-perben történt. Csehszlovákiából például csak női tanúk érkeztek,¹⁰⁸ de vallomást tettek hírességek is, mint Jin Jaldati jiddis nyelvű énekesnő, aki egyike volt azoknak, akik utoljára látták Anne Frankot.¹⁰⁹ Mások mellett szakértőként tanúskodott Václav Král történész, a prágai Tudományos Akadémia tagja is. A tárgyalás során archív felvételeket is vetítettek.¹¹⁰

Július 23-án, távollétében életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték Hans Globkét. Az NSZK az eljárást a kommunista propaganda által megrendezett kirakatpernek minősítette,¹¹¹ ám ez korántsem mondható el a nyugati sajtóviszhang egészéről. A *The Los Angeles Times* arról számolt be a tárgyalás kezdeteikor, hogy lengyel, csehszlovák, magyar és keletnémet levéltárakból gyűjtöttek anyagokat az eljáráshoz, amelyet Albert Norden az Eichmann-per folytatásaként aposztrofált.¹¹² A *The Sentinel* arról írt, hogy a nyomozás során hatszázötven tanút hallgattak ki számos európai országból, amelynek eredményeképpen fény derült a Globke által elkövetett büntettek miatti jogi felelősség-

¹⁰⁵ Sós Endre: Vádirat Globke ellen. *Magyar Nemzet*, 1963. június 27.

¹⁰⁶ Az NDK legfelső bírósága hétfőn kezdi meg a Globke-per tárgyalását. *Magyar Nemzet*, 1963. július 6.

¹⁰⁷ Sós Endre: Megkezdődött Berlinben a Globke-per. *Magyar Nemzet*, 1963. július 9.; Sós Endre: Globke a legszigorúbb büntetést érdemli. *Magyar Nemzet*, 1963. július 13.

¹⁰⁸ Anna HÁJKOVÁ: What Kind of Narrative is Legal Testimony? Terezín Witnesses before Czechoslovak, Austrian, and German Courts. In: Norman J. W. GODA (ed.): *Rethinking Holocaust justice: essays across disciplines*. Berghahn Books, New York, 2018. 71–99.

¹⁰⁹ Az énekesnőről lásd <https://www.davidshneer.com/art-is-my-weapon.html> (Letöltve: 2019. 04. 26.)

¹¹⁰ Lásd Sós Endre: Globke fektette le a „zsidó kódex” alapjait. *Magyar Nemzet*, 1963. július 14.

¹¹¹ Bonn Calls E. German Trial against Globke 'Show'. *The Los Angeles Times*, 1963. július 9.

¹¹² Adenauer's Chief Aide Faces War Crime Trial. *The Los Angeles Times*, 1963. július 8.

re, majd ismertette a főbb vádpontokat.¹¹³ Július 23-án a *The Times* bonni tudósítója ismertette az ítélet indoklását, amely szerint Globke a birodalmi Belügyminisztérium tisztviselőjeként megteremtette a zsidó tömeggyilkosság alapjait, és összefoglalta a tárgyalás fontosabb jellemzőit a hetven tanú meghallgatásától a felolvasott dokumentumokig. Utóbbiakról megjegyzi ugyanakkor, hogy olyan típusúak voltak, ami megnehezítette Globke személyes felelősségének bizonyítását.¹¹⁴

Mindenesetre Adenauer hatvannégy éves "jobbkeze" korábbi bejelentésének megfelelően 1963 őszén nyugdíjba vonult.

Magyar–nyugatnémet együttműködés

A magyar–nyugatnémet államközi kapcsolatokat az 1955-ös fegyverszünet és (Willy Brandt kancellár Ostpolitikja eredményeként) a diplomáciai kapcsolatok 1973-as felvétele között meglehetősen ambivalencia jellemezte.¹¹⁵ A nyugatnémet hozzáállást a Hallstein-doktrína határozta meg, amely szerint az NSZK nem ismerte el azokat az országokat, amelyek diplomáciai kapcsolatban álltak az NDK-val. Az aktuális ügyeket a budapesti francia nagykövetségen működő „Német Iroda” látta el. A Magyar Népköztársaság az NDK-hoz volt lojális, ugyanakkor kapcsolatban állt az NSZK-val is: Frankfurtban magyar kereskedelmi kirendeltség működött, amelyen keresztül félhivatalos módon intézték az ügyeket, amíg a két kormányzat 1963-ban kereskedelmi és képviseleti megállapodást nem kötött.¹¹⁶

A magyar–nyugatnémet viszonyok ambivalenciáját jól mutatja az 1957-ben készült, *A Német Szövetségi Köztársaság és a magyar–nyugatnémet kapcsolatok* című, a Külügyminisztérium

¹¹³ Globke on Trial in East Germany. *The Sentinel*, 1963. július 18.

¹¹⁴ E. German Court Condemns Dr. Globke. *The Times*, 1963. július 24.

¹¹⁵ Az ezt követő időszakról lásd Andreas SCHMIDT-SCHWEIZER–DÖMÖTÖRFI Tibor: A magyar–nyugatnémet kapcsolatok dinamikus időszak: A diplomáciai kapcsolatok felvételétől a határnyitásig, 1973–1989. *Külügyi Szemle*, 2014. tél. 19–43.

¹¹⁶ SZIKLAI István: Szemelvények Magyarország és az NSZK kapcsolatáról: Kádár János és Willy Brandt. *Múltunk*, 2009/1. 45–64.

számára készített kollégiumi előterjesztés.¹¹⁷ Az elemzés azzal kezdődik, hogy az NSZK a magyar külkereskedelemben a 4. helyet foglalja el (a Szovjetunió, Csehszlovákia és az NDK után), majd stratégiai célként fogalmazza meg a NATO és a nyugatnémet politikai-katonai pozíció gyengítését, az NDK harcának támogatását az egységes Németország megteremtéséért, illetve a magyar kormány külpolitikai tekintélyének növelését, pozíciójának erősítését a bonni kormánnyal szemben. Taktikai eszközként említi a nyugatnémet imperializmus és militarizmus, illetve gyarmatosító politika leleplezését. Másfelől ugyanez az elemzés követendő stratégiaként nevezi meg a békés egymás mellett élés politikáját, a gazdasági, kulturális és sportkapcsolatok kiszélesítését, taktikailag kiegészítve annak hangsúlyozásával, hogy hazánk kész bármikor az államközi kapcsolatok rendezésére az NSZK-val, és addig is minden félhivatalos kapcsolat támogatására szólít fel.

Az 1962 márciusában megfogalmazott éves nyugatnémet akciótervet a hidegháborús státuszversengés és a kriminalizációs stratégia uralja. Magyarország exponálni kívánta a Werkmeister-, a Lemmer- és a Höttl-ügy magyar vonatkozásait¹¹⁸ annak jegyében, hogy „a szovjet és német elvtársak kérésére” „propagandisztikusan állandóan napirenden kell tartani a németkérdést”. Az akcióterv részét képezte egy szóbeli jegyzék átadása, amely felrója az NSZK-nak, hogy az „életter”-elmélet új változatát terjesztve megszegte a potsdami egyezményt, nehezményezi a Hallstein-doktrínát, illetve a magyar fasiszta emigráció támogatását. A jegyzék kiemeli, hogy Nyugat-Németország kormánya „ahelyett, hogy elkövetett gáztetteikért felelősségre vonná őket, egyre nagyobb vezető szerepet ad azoknak a német fasisztáknak, akik háborús bűntetteket követtek el Magyarországon”, név szerint említve Karl Werkmeistert, Kurt Krumholtzot, Kurt Bechert és Otto

¹¹⁷ MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 1945-1964, 1. doboz, 26. tétel.

¹¹⁸ Ez a Werkmeisterrel és Lemmerrel kapcsolatos leleplező dokumentáció Szovjetunióval és a „baráti országokkal” egyeztetett nyilvánosságra hozatalát jelentette, a *Drang nach Osten* című, a magyar fasiszta emigrációt leleplező film követségeken történő bemutatását, illetve Pintér István és Szabó László *A hóhérok nyilatkoznak* című 1962-es riportkötetének napirenden tartását.

Winkelmann. A jegyzéket a Német Irodán keresztül eljuttatták Bonnba és egy tucat követségre. A magyar külpolitikai stratégiát még az 1963-as kormányközi kereskedelmi egyezményt követően is a nyugatnémet militarizmus és revansizmus leleplezésére való törekvés jellemezte.¹¹⁹ Ugyanakkor a Szovjetunió nem ellenezte a magyar–nyugatnémet viszony elmélyítését, mivel az hozzájárulhatott a Hallstein-doktrína fellazításához, és lehetőséget teremtett más szocialista országoknak is, hogy normalizálják viszonyukat Bonnal.¹²⁰

Mindezek fényében meglepőnek tűnhet, hogy a Magyar Népköztársaság az ötvenes évek második felétől jelentős mértékben együttműködött a nyugati hatóságokkal különféle második világháborús bűnperek elősegítése érdekében. Mi magyarázza az ideológiai hadviselés és a félhivatalos büntetőjogi együttműködés kettősségét a magyar–nyugatnémet viszonyban? A válaszhoz érdemes pontosítani a kérdést. Először is hatóságok és személyek működtek együtt eseti módon: a felek még a látszatát is kerülték a hivatalos és rendszeres államközi kooperációnak (hozzá kell tenni, hogy az intézményes együttműködés egyre magasabb szintű a korszakban). Ez egyúttal azt is jelenti, hogy kimagasló volt a perekben érdekelt aktivista hálózatok szerepe, amit egyre pozitívabb állami hozzáállás és aktívabb szerepvállalás támogatott meg. Másodsor, Magyarország, más szocialista országokhoz hasonlóan, olyan ügyekben működött együtt, amelyekben történetileg és társadalmilag jelentősen érintett volt.

A magyar–nyugatnémet együttműködésnek a háborús bűnperekben ezek szerint kettős magyarázata van. Egyrészt a hidegháborús státuszversengés érdekeltté tette a feleket az együttműködésben: az NSZK – főleg Eichmann elfogását követően – kénytelen volt demonstrálni, hogy leszámolt a fasiszta múlttal, vagy legalábbis, hogy nem hátráltatja a leszámolást, Magyarország pedig abban volt érdekelt, hogy nyilvános perek

¹¹⁹ Feljegyzés. Irányelvek az NSZK-val folytatott külpolitikához (1964. április 7.) MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 1945-1964, 1. doboz, 26. tétel.

¹²⁰ Lásd Szmirnov szovjet nagykövet érvelését: MNL OL XIX-J-1-j-NSZK 1945-1964, 1. doboz, 34. tétel.

tanúsítsák: a háború után tizenöt-húsz évvel a fasizmus még mindig aktuális probléma az NSZK-ban. Azaz különböző módon, de a hidegháborús státuszversengés miatt mindkét fél érdekelt volt a perekben, amelyek növelik nemzetközi presztízsét, ugyanakkor a státuszvesztést elkerülendő ellenérdekelt volt az együttműködés visszautasításában. Másrészt, az együttműködő szervek, személyek részéről bizonyos mértékű morális elköteleződés is szerepet játszott.

A magyar hatóságok elsősorban a német megszállás még életben és szabadlábban lévő kulcsfiguráinak büntetőjogi felelősségre vonását segítették. Közéjük tartozott a már említett Otto Winkelmann (1958-as visszavonulásáig) kieli kereszténydemokrata politikus, egykori SS-Obergruppenführer, a magyarországi SS- és rendőri erők parancsnoka, és Wilhelm Höttl iskolaigazgató, egykori SS-Sturmbannführer, a kémelhárítás megszállás alatti vezetője; Kurt Becher brémai termény-nagykereskedő, egykori SS-Standartenführer, Himmler magyarországi gazdasági megbízottja; illetve az Eichmann vezette különleges kommandó SS-tisztjei: Hermann Krumej, Otto Hunsche, Franz Novak. Höttl és Novak ellen Ausztriában indult eljárás: előbbinek Magyarország 1961-ben kiadatását is kérte, az utóbbi elleni eljárást pedig segítette. A Fritz Bauer vezette hesseni államügyészségen a „magyar bűnkomplexum” részeként nyomozás indult többek között Becher, Winkelmann és mások ellen, ám ítéletig csak a Krumej és Hunsche elleni eljárás jutott – hatóságos magyar segítséggel.

Hermann Krumej volt SS-Obersturmbannführer, Eichmann magyarországi helyettese ellen Fritz Bauer 1956 őszén adott ki elfogatási parancsot. 1957 áprilisában elfogták, de bizonyítékok hiányában júniusban már szabadon is engedték. Mindez annak ellenére történt, hogy Csehszlovákia terhelő adatokat adott át annak bizonyítására, hogy Krumej felelős a lidicei gyermekgyilkosságokért (egyúttal kiadatását is kérték, hiába). Adatokkal szolgált az eljáráshoz Lévai Jenő is, aki ekkoriban Svájcban végzett kutatómunkát, és akinek tevékenységére, illetve publikációira a hesseni főállamügyész is felfigyelt. 1957. december 17-én Lévai bizonyítékokat szolgáltatott mások mel-

lett Krumej, Hunsche és Becher ellen, amikor tanúvallomást tett a nyomozóknak a svájci határnál, Lörrachban (nyugatnémet vízumot nem kaphatott). Vallomásában azt állította, hogy a különleges kommandó tényleges, napi szintű vezetését Krumej látta el: „Krumejt megtapasztaltuk, Eichmannról csak tudtunk”.¹²¹ Ezt követően, a kapott információk alapján, kihallgatások kezdődtek több országban. Hazatérése után Lévai jelentést tett dr. Réczey Lászlónak, az igazságügy-miniszter első helyettesének, illetve további anyagokat küldött a nyugatnémet ügyészségnek, amellyel levelezésben maradt.¹²²

Krumej elfogásáról a magyar sajtó is beszámolt, és a Magyar Izraeliták Országos Irodája, illetve a NÜB is felhívást tett közzé, amelyben tanúvallomásra kérték fel mindazokat, akik „ennek az emberbőrbe bújtatott farkasnak viselt dolgairól hitelt érdemlő bizonyítékokkal szolgálhatnak”.¹²³ A sajtó tudósított Krumej újabb, 1958 őszi letartóztatásáról, majd ismételt szabadon engedéséről is, amit a Zsidó Világkongresszus tanúvallomásra ösztönző felhívása követett. Ezúttal a magyar államszervek is működésbe lendültek: szeptember és október folyamán négy, Krumejt terhelő tanúvallomást is felvettek,¹²⁴ amelyeket eredeti dokumentumok és népbírósági jegyzőkönyvek másolataival együtt eljuttattak a frankfurti vádhatóságnak.¹²⁵

Bár Csehszlovákia igyekezett a „baráti országok” közötti együttes akcióvá tenni¹²⁶ az adatgyűjtést, és a Nemzetközi Auschwitz Bizottság is adott át bizonyítékokat Krumej és má-

¹²¹ HHStAW Bestand 461 No. 33538.

¹²² LÉVAI Jenő: Ötszáz ezer magyar zsidó életét kéri számon Frankfurtban SS Obersturmbannführer Hermann Krumejn. *Új Élet*, 1958. szeptember 1.

¹²³ Ki tud Krumeyról, a tömeggyilkosról. *Új Élet*, 1957. szeptember.

¹²⁴ Ezek bekerültek a későbbi, Eichmann és társai ellen készített dokumentációba, lásd: Tartalomjegyzék Adolf Eichmann és társai bűncselekményeit dokumentáló anyagokhoz, ÁBTL A-643/1.

¹²⁵ Dr. BENOSCHOFKY Ilona: Vádirat Krumej ellen. *Új Élet*, 1963. május 15.

¹²⁶ Az Antifasiszta Harcosok Szövetsége 1958. október 3-án érdeklődött a Magyar Partizánszövetségnél, hogy Magyarország milyen akciókat tervez az ügyben, illetve milyen adatokkal rendelkezik. Válasz híján a megkeresést november 22-én megismételték, mire a december 4-én kelt semmitmondó válasz mellékleteként megkapták Pál Ferenc *Magyar Nemzetben* megjelent cikkének kivágatát. MNL OL XXVIII-M-21 1. állag, 150. ö. e. Nagykövetsége útján Csehszlovákia a Krumej–Hunsche-tárgyalás alatt újra kísérletet tett koordi-

sok ellen,¹²⁷ ez kevésnek bizonyult. Ahhoz, hogy az eljárás ne rekedjen meg a nyomozati szinten, a résztvevők hozzáállását meghatározó nemzetközi kontextus megváltozása kellett.

Krumejt 1961. május 24-én, egy nappal azt követően, hogy Ben Gurion bejelentette Eichmann elfogását, harmadszorra is letartóztatták. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott, hogy az NSZK igyekezett elkerülni, hogy Eichmann esetleges vallomása révén kompromittálódjon azáltal, hogy annak egyik tettestársa, legfőbb helyettese, Korbach tisztas nyugatnémet polgárként patikát vezet. Ezúttal, a korábbiaktól eltérően, Krumej a tárgyalás megkezdéséig előzetes letartóztatásban maradt.

Krumej és Hunsche perére a frankfurti esküdtbíróóság előtt 1963 áprilisa és 1965 februárja között került sor.¹²⁸ A vád zsarolás és gyilkosság volt, amit a zsidókérdés „végleges megoldásának” feladatával Magyarországra küldött Eichmann-kommandó tagjaiként követtek el.¹²⁹ Magyarország úgy segítette az eljárást, hogy hivatalosan nem ismerte el együttműködését.¹³⁰ A frankfurti vádhatóság megkeresésére a Legfőbb Ügyészség egy, a BM által összeállított 369 oldalas dokumentációt adott át, amelyben eredeti dokumentumok, népbíróági és az 1958-ban felvett tanúvallomások, illetve azon újabbak jegyzőkönyvei voltak, amelyeket az Eichmann-dokumentáció részeként vettek fel 1960-ban. Az anyagban terhelő bizonyítékok voltak Winkelmannról, Krumeyről, Becherről és Hunschéről.¹³¹ Ezenkívül Steinbacher frankfurti államügyész megkeresésére

nált adatszolgáltatásra, de a magyar fél az ügyet elfektette. Lásd Nemecek, majd Pisek megkeresését: MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-002563/1964 (8. d.).

¹²⁷ Krumej küldte halálba a lidicei gyermekeket is. *Népszabadság*, 1959. október 16.

¹²⁸ Hunsche ellen ezzel párhuzamosan egy másik eljárás is indult az 1944. júliusi Sárvárról történt deportálás ügyében. Az 1962. június 18. és július 13. között zajló perben öt évre ítélték, majd fellebbezés nyomán a Legfelsőbb Bíróóság új tárgyalást rendelt el.

¹²⁹ Schwurgerichtsanklage (8. März 1963.) Yad Vashem Archives P.13/44.

¹³⁰ Csendes Károly, a legfőbb ügyész helyettese közölte: A Legfőbb Ügyészség hivatalosan nem vesz részt a perben. Lásd az 1964. március 25-i összefoglalót a Krumej-ügyről: MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-002563/1964 (8. d.).

¹³¹ Lásd a nyugatnémet referatúra 1963. július 18-i levelét a KÜM-nek, illetve a mellékelj jegyzéket. MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-005193-1/1963 (8. d.).

az ügyben több tanút is kihallgattak az illetékes magyar bíróságokon, és az ezekről készült jegyzőkönyveket eljuttatták a nyugatnémet igazságügyi szervekhez. Mindez azonban a hidegháborús ellentétek érzékeltetése mellett történt. A védelem kérésére ugyanis Steinbacher kezdeményezte, hogy a védőkkel együtt személyesen részt vehessen a magyarországi kihallgatásokon. Bár a Legfőbb Ügyészség ezt támogatta, hagyták, hogy a küldöttség Magyarországon szembesüljön azzal, hogy tagjai nem kaptak vízumot, ezért a kihallgatásokon nem vehetnek részt.¹³²

1964. május 24-én Lévai Jenő a frankfurti esküdtbíróság előtt személyesen tett tanúvallomást. Szereplése kisebb botrányt okozott, mivel a védelem kifogásolta, hogy a tanú olyan eseményekről számol be, amelyekben nem volt jelen.¹³³ Lévai tevékenyen segítette tanúk fellelését, illetve közbenjárt, hogy egyikük hiteles tanúvallomása eljusson a bíróságra.

1965. február 3-án azonban az esküdtek Hunschét felmentették, Krumejt pedig öt év szabadságvesztésre ítélték, amit már letöltött vizsgálati fogságban, ezért nem sokkal később szabadon engedték.

Mire 1967-ben a nyugatnémet Legfelsőbb Bíróság az ítéletet megsemmisítette, és a főtárgyalás megismétlésére kötelezte a majna-frankfurti törvényszéket, sok minden megváltozott az ügyben. Több magyar tanú meghalt, Berlinben új iratanyagok kerültek elő, új ügyészhez és új bíróhoz került az ügy, és a két ország viszonya is javult. Az 1968. június 11. és 1969. augusztus 29. között megrendezett második Krumej–Hunsche-perben nyílt és kiterjedt kooperáció zajlott a magyar és a nyugatnémet hatóságok között.¹³⁴ Ennek legfőbb jeleként 1969. februárban

¹³²Az incidenst követően Steinbacher magyarázatot várt a Legfőbb Ügyészség álláspontjának megváltozására, és jelezte, hogy amúgy is fasiszta védők támadásának van kitéve, legalább ebben az ügyben erkölcsi támogatást vár. Az esetre vonatkozó iratok: MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-30/c-002563-4-6/1963 (8. d.)

¹³³Botrányos jelenetek zavarták Lévai Jenő tanúkihallgatását a frankfurti perben. *Magyar Nemzet*, 1964. május 27.

¹³⁴Lásd a frankfurti ügyészség megkereséseit: MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-IV-002446-1-4/1968 (68. d.), illetve dr. Csendes Károly a legfőbb ügyész helyettese levelét Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettesnek (1968. december

két hétig Magyarországon tartózkodott egy hesseni ügyészkül-döttség, amelynek budapesti és vidéki nyomozó munkáját a Legfőbb Ügyészség segítette.¹³⁵ A küldöttség ellátogatott Lévai Jenő otthonába is, és megtekintette archívumát. A házigazda előadást tartott, iratokat adott át, dokumentumokra, tanúkra, dokumentumfilmre hívta fel a figyelmet nem csupán a vádlatokra, hanem Winkelmannra és Becherre vonatkozóan is.¹³⁶ Lévai maga is tanúskodott az esküdtszék előtt, és egyéb módon is segítette az eljárást. Május 7-én a *Magyar Nemzet* arról számolt be, hogy mind a vád képviselője, mind az elnöklő bíró köszönetét fejezte ki a tárgyaláson a magyar igazságügyi hatóságok segítségével.¹³⁷

Mivel azonban a védelem óvást jelentett be a magyar részről rendelkezésre bocsátott bizonyítékokkal szemben, azokat teljes terjedelemben és hitelesítve újra el kellett juttatni a bíróság részére. A vád képviselői ismét Budapestre látogattak, ahol átvették a Legfőbb Ügyészség által beszerzett és hitelesített anyagot, összesen 150 méter mikrofilmet és mintegy 2000 oldal gépelt dokumentumot.¹³⁸

Végül Krumejt életfogytiglani szabadságvesztésre, Hunschét pedig tizenöt év fegyházra ítélték, amit – a védelem semmisségi panaszát elutasítva – a Legfelsőbb Bíróság 1973. február 28-án helybenhagyott és ezzel jogerőre emelt.¹³⁹

23.). MNL OL XIX-J-1-j-NSZK-IV-00535/1969 (71.d.), továbbá PA AA B83 Nr. 361.

¹³⁵ Dokumentumokat tanulmányoztak Budapesten a náci bűnperek ügye-szei. *Magyar Nemzet*, 1969. február 18.

¹³⁶ Becherről Lévai önálló kötetet is megjelentetett: LÉVAI Jenő: *A fekete SS „fehér báránya”*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966.

¹³⁷ A Krumej–Hunsche-per befejező szakasza. *Magyar Nemzet*, 1969. május 7.

¹³⁸ LÉVAI Jenő: Újabb magyar bizonyítékok a frankfurti náciperben. *Magyar Nemzet*, 1969. július 12.

¹³⁹ LÉVAI Jenő: Jogerősen elítélték a magyarországi SS-uralom két főbűnő-sét. *Magyar Nemzet*, 1973. március 27.

Összegzés

A fentiekben arra tettem kísérletet, hogy bemutassam a hidegháború konstitutív szerepét a múlthoz fűző társadalmi normák történetében. A hidegháborús státuszversengés fogalma lehetővé teszi, hogy az egyes szereplők egymásra adott reakcióiban keressük a magyarázatot a múltra hivatkozó morális ítéletek vizsgálatakor. Ez a relacionális megközelítés nem azzal egészíti ki az emlékeztetőtörténeti irányzat nyugatközpontúságát, hogy azzal szembeszegezi a legtöbbször a nyugati kutatási paradigmában láttatott keleti fejleményeket, hanem azzal, hogy a feltárt nyugati történetet magát is a státuszversengés következményének tekinti, és feltárja a „hiányzó oldal” szerepét.

A hidegháborús státuszversengés morális történelemben játszott szerepét a háborús bűnperek második hullámán vizsgáltam meg. Egyrészt feltártam, hogyan határozta meg a perekkel kapcsolatos nemzeti stratégiákat, és maguknak az eljárásoknak az alakulását, különös tekintettel a múltról alkotott tudás előállítására, a történeti dokumentációra. Másrészt a keleti tömb egyetlen országa, a Magyar Népköztársaság hozzájárulását elemeztem a nemzetközi háborús bűnperekhez. A „magyar eset” nemcsak a szocialista országok perekkel kapcsolatos stratégiájára világított rá, hanem a kelet–nyugati együttműködés látszólagos paradoxonjára is. Lényeges, hogy bár a hidegháborúban elfoglalt pozíció rendkívül meghatározónak bizonyult, nem egyszerűen tömbök feszültek egymásnak. Ahogy az egységes szocialista fellépés meghiúsult példái mutatják, a nemzeti érdekviszonyok is szerepet játszottak, ahogy meghatározó volt az is, hogy az egyes országok történelmi érintettségüknek megfelelően tulajdonítottak morális jelentőséget a háborús bűnpereknek, ami kihatott együttműködési hajlandóságukra is.